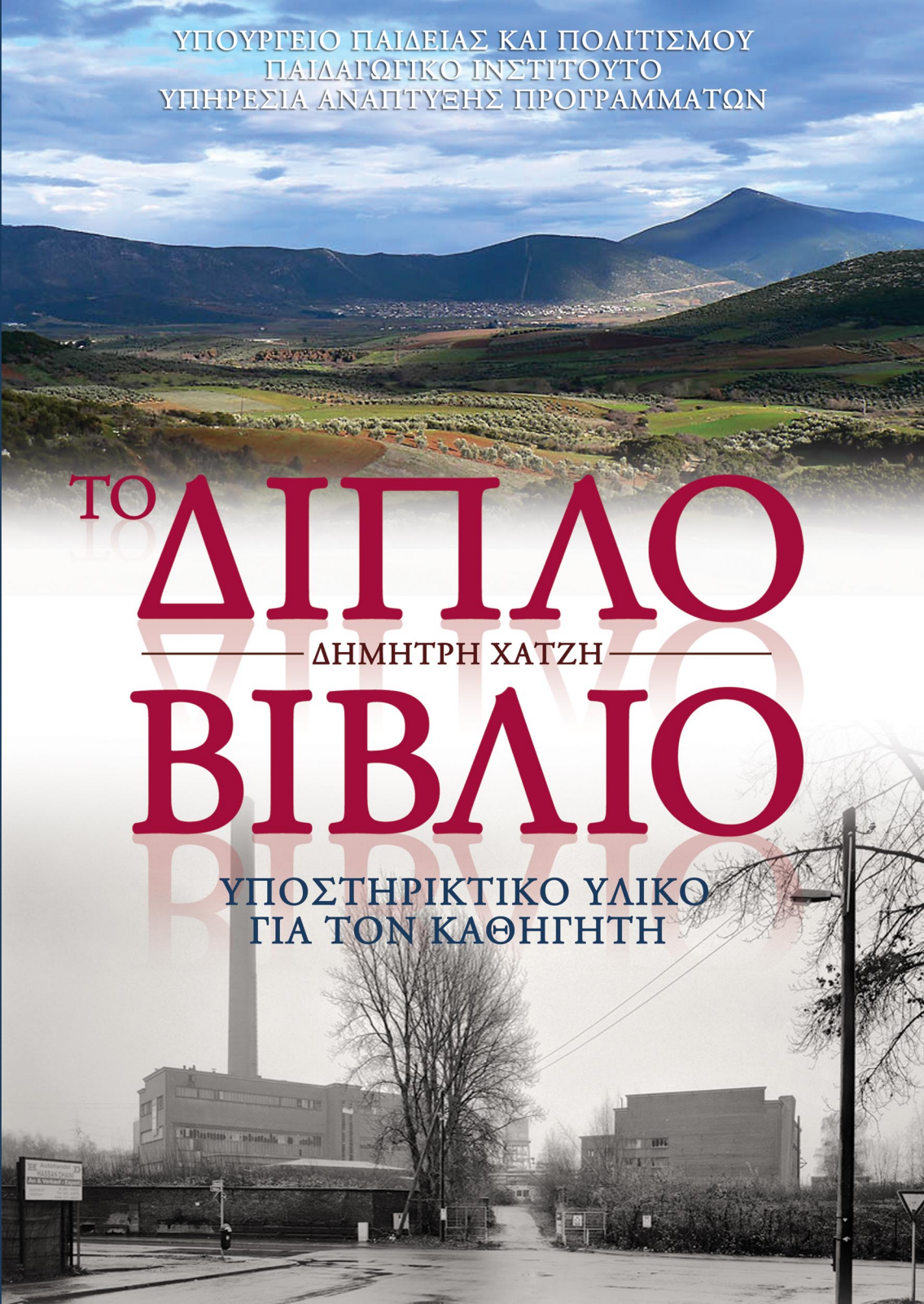

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΤΟ
ΔΙΠΛΟ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΤΖΗ
ΒΙΒΛΙΟ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ**

**Δημήτρη Χατζή
*Το Διπλό Βιβλίο***

**Υποστηρικτικό υλικό
για τον καθηγητή**

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Δημήτρη Χατζή, *Το Διπλό Βιβλίο*
Υποστηρικτικό υλικό για τον καθηγητή

Α΄ Έκδοση 2008

Έρευνα - Συγγραφή
Μέρος Α΄ και Β΄: Βασιλική Σελιώτη, *Φιλολόγος*
Μέρος Γ΄: Αγάθη Ερωτοκρίτου, *Φιλολόγος*

Εποπτεία – Επιμέλεια Υλικού
Ελένη Κάρνου, *Επιθεωρήτρια Φιλολογικών Μαθημάτων*

Εικονογράφηση
Σπύρος Αντωνέλλος, *Επιθεωρητής Φιλολογικών Μαθημάτων*

Φιλοτέχνηση Εξωφύλλου
Δώρος Κακουλλής, *Λειτουργός ΥΑΠ*

Συντονισμός Έκδοσης
Μαρίνα Άστρα Ιωάννου, *Λειτουργός ΥΑΠ*

Γενικός Συντονισμός
Χρίστος Παρπούνας, *Συντονιστής ΥΑΠ*

© ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ISBN: 978-9963-0-4520-4
Εκτύπωση: Ν. Καντζηλάρης Λτδ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με ιδιαίτερη χαρά προλογίζω το εγχειρίδιο με το υποστηρικτικό υλικό για *Το Διπλό Βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή, που παραδίδεται στους φιλολόγους για αξιοποίησή του στη διδακτική πράξη.

Η ένταξη από φέτος του *Διπλού Βιβλίου* στη διδακτέα ύλη της Γ΄ Λυκείου, στη θέση της *Φόνισσας* του Α. Παπαδιαμάντη, σηματοδοτεί την έναρξη μιας διαδικασίας ανανέωσης όλων των λογοτεχνικών βιβλίων που διδάσκονται στα Σχολεία μας, μιας ανανέωσης που το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού έχει στόχο να επεκτείνει σε όλους τους τομείς της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Η ετοιμασία του εγχειριδίου αυτού εντάσσεται στα πλαίσια της πάγιας πολιτικής του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού να παρέχει στους εκπαιδευτικούς κάθε στήριξη που θα διευκόλυνε το εκπαιδευτικό τους έργο, γι' αυτό και συγχαίρω θερμά τους συντελεστές που εργάστηκαν για την ετοιμασία του: τους Επιθεωρητές Φιλολογικών Μαθημάτων κ. Ελένη Κάρνου, που είχε την εποπτεία και την επιμέλεια της παραγωγής του υλικού, τον κ. Σπύρο Αντωνέλλο, που ανέλαβε την εικονογράφηση και τις φιλολόγους κ. Βασιλική Σελιώτη για τη συγγραφή του Α΄ και Β΄ Μέρους και κ. Αγάθη Ερωτοκρίτου για τη συγγραφή του Γ΄ Μέρους.

Δρ Ζήνα Πουλλή
Διευθύντρια Μέσης Εκπαίδευσης

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το εγχειρίδιο με το υποστηρικτικό υλικό για *Το Διπλό Βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή φιλοδοξεί να συμβάλει στην εξοικείωση του μαθητή με ένα από τα ιδιαίτερα έργα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Επειδή ένα πολυδιάστατο λογοτεχνικό έργο, όπως *Το Διπλό Βιβλίο*, ούτε οριστικές ερμηνείες επιδέχεται ούτε θεματολογικά εξαντλείται, όσα θίγονται στο εγχειρίδιο αυτό, θεωρούμε ότι φωτίζουν μόνο τις αναγκαίες για τη διδασκαλία πτυχές του.

Το Μέρος Α΄ του εγχειριδίου αποσκοπεί κατ' αρχάς στη γνωριμία με το συγγραφέα και το έργο του τόσο μέσα από το βιογραφικό του όσο και μέσα από κείμενα και συνεντεύξεις του ίδιου του Δ. Χατζή. Στη συνέχεια επιχειρείται μια ανάγνωση του *Διπλού Βιβλίου* με σημείο αναφοράς το ίδιο το κείμενο και με πολύτιμο αρωγό τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος, ενώ τα κείμενα για το έργο και το συγγραφέα του, που ακολουθούν, έχουν σκοπό να ενισχύσουν την κατανόησή του.

Τα Μέρη Β΄ και Γ΄ προορίζονται να εξυπηρετήσουν τη διδακτική πράξη, ωστόσο σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να υποκαστήσουν τη δημιουργικότητα του διδάσκοντος φιλόλογου ή να του αφαιρέσουν την πρωτοβουλία για οποιεσδήποτε άλλες καινοτόμες προσεγγίσεις.

Τελειώνοντας, επιθυμώ να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τη φιλόλογο Βασιλική Σελιώτη, που πέτυχε μέσα σε πολύ στενά χρονικά πλαίσια να ανταποκριθεί στην ιδιαίτερα απαιτητική εργασία που απαιτούσε η συγγραφή του Α΄ και Β΄ Μέρους. Ευχαριστώ επίσης τη φιλόλογο Αγάθη Ερωτοκρίτου τόσο για τη συγγραφή του Γ΄ Μέρους, όσο και για το ηλεκτρονικό υλικό «Δημήτρης Χατζής: η ζωή και το έργο του», που δημιούργησε με τη συνεργασία των συναδέλφων της Λ. Λάμπρου και Β. Σελιώτη. Ευχαριστίες ανήκουν και στον Επιθεωρητή Φιλολογικών Μαθημάτων κ. Σπύρο Αντωνέλλο, που κόσμησε με την εικονογράφησή του το εγχειρίδιο.

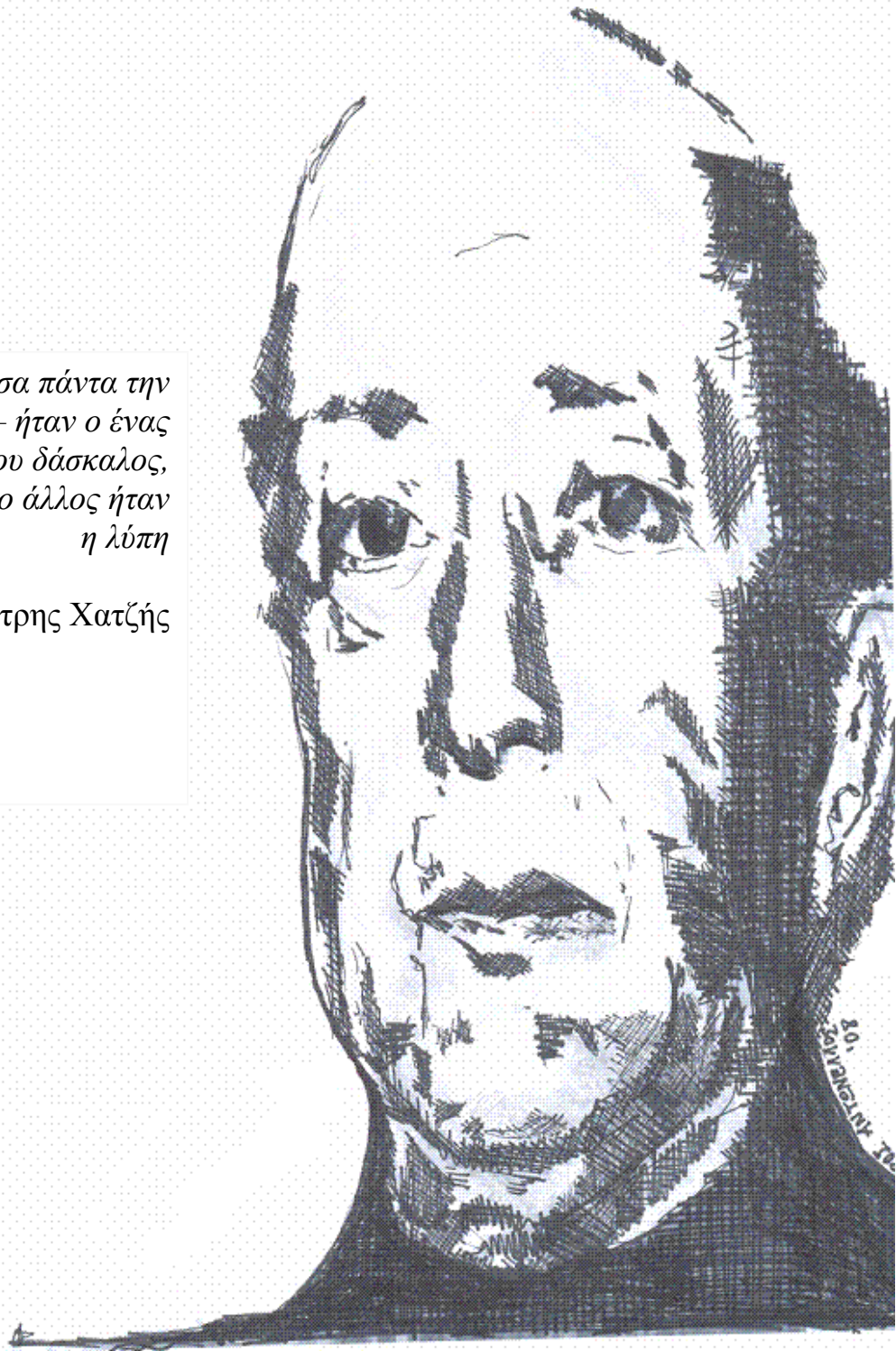
Ιδιαίτερες, τέλος, ευχαριστίες απευθύνω στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, κ. Παντελή Βουτουρή, για τις πολύτιμες επισημάνσεις και εισηγήσεις του.

Ελένη Κάρνου, ΕΜΕ

Συντονίστρια Φιλολογικών Μαθημάτων

*Αγαπούσα πάντα την
Ιστορία – ήταν ο ένας
μου δάσκαλος,
ο άλλος ήταν
η λύπη*

Δημήτρης Χατζής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ – ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ	11
I. Ο συγγραφέας και το έργο του	
1. Βιογραφικό σημείωμα για το Δημήτρη Χατζή	13-15
2. Κείμενα και συνεντεύξεις του συγγραφέα	16-21
II. Εισαγωγή στο <i>Διπλό Βιβλίο</i>	22-24
III. Ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο	25-27
IV. Δομή	28-30
V. Μορφικά στοιχεία	
1. Αφηγηματικές τεχνικές	31-35
2. Γλώσσα και ύφος	36-37
VI. Θεματικοί άξονες	
1. Μοντέρνες και παραδοσιακές δομές	38-41
2. Πολυεθνικότητα, συνδικαλισμός και πολιτική στράτευση	42-44
3. Αστικός και επαρχιακός χώρος	45-46
4. Ο νόστος και το αδύνατο της επιστροφής	47-48
5. Ανθρώπινες σχέσεις, αποξένωση και αλλοτρίωση	49-50
6. Το ανεκπλήρωτο του έρωτα και η αποτυχία του γάμου	51-53
7. Το ρωμαίικο και οι χαμένες γενιές του	54-58
VII. Για το <i>Διπλό Βιβλίο</i> και το συγγραφέα του	59-68
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	69
1. Γενικοί και ειδικοί διδακτικοί στόχοι	71
2. Ενδεικτική κατανομή διδακτικού χρόνου	72
3. Ενδεικτικές ερωτήσεις	73-77
4. Ενδεικτικά θέματα για μικρές μελέτες – έρευνες	78
5. Παράλληλα κείμενα	79- 84
ΜΕΡΟΣ Γ΄	85
1. Περιληπτική απόδοση κεφαλαίων	87-91
2. Χαρακτήρες	92-100
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	101-102

A sketch in dark purple ink depicting a man wearing a hat and a suit, sitting at a small round table. On the table is a glass. The man is looking down. Behind him is a large, leafy tree. The background is simple, with some horizontal lines suggesting a horizon or a building. The overall style is a loose, gestural drawing.

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ - ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ

I. Ο συγγραφέας και το έργο του

1. Βιογραφικό σημείωμα για το Δημήτρη Χατζή

Ο Δημήτρης Χατζής γεννήθηκε στα Γιάννενα το 1913. Ο πατέρας του, Γεώργιος Χατζής, ήταν εκδότης της εφημερίδας «Ήπειρος» και γνωστός παλαμικός ποιητής και συγγραφέας με το ψευδώνυμο Πελλερέν. Το 1925 ο Δημήτρης Χατζής φεύγει για την Αθήνα, όπου θα κάνει μέρος των γυμνασιακών του σπουδών. Το 1930, χρονιά θανάτου του πατέρα του, επιστρέφει στα Γιάννενα όπου αναλαμβάνει τη διεύθυνση της εφημερίδας, η οποία θα συνεχίσει να εκδίδεται ως το 1939. Εμφανίζεται στη λογοτεχνία το 1930, δημοσιεύοντας ποίημά του με τίτλο «Λυτρωμός» στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Ελλοπία*. Στη συνέχεια γράφεται στη Νομική Σχολή - από την οποία ωστόσο δε θα καταφέρει να αποφοιτήσει - και στέλλει με ψευδώνυμο ποιήματα σε λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής.

Την περίοδο 1932-34 γνωρίζει το Μαρξισμό και στη συνέχεια προσχωρεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1936 συλλαμβάνεται από τη δικτατορία του Μεταξά. Βασανίζεται σκληρά και τελικά εξορίζεται στη Φολέγανδρο. Το 1937 επιστρέφει στα Γιάννενα και το 1941 στρατεύεται χωρίς όμως να σταλεί στο αλβανικό μέτωπο.

Κατά τη διάρκεια της Αντίστασης εντάσσεται από τους πρώτους στο ΕΑΜ και γίνεται κύριο στέλεχος της παράνομης αντιστασιακής εφημερίδας «Ελεύθερη Ελλάδα», ζώντας στο βουνό. Με την Απελευθέρωση κατεβαίνει στην Αθήνα, η εποχή όμως είναι εξαιρετικά πολύπλοκη. Ακολουθεί η τραγωδία του Εμφυλίου και στο εξής η ζωή του θα ταυτιστεί με τις τύχες του αριστερού κινήματος.

Το 1947 δημοσιεύει τα πρώτα του φιλολογικά άρθρα, συλλαμβάνεται όμως και εξορίζεται στην Ικαρία. Μετά από λίγους μήνες απελευθερώνεται και εκδίδει τη «Φωτιά», το πρώτο μυθιστόρημά του, που αφορά την Αντίσταση. Το 1948 θα καταφύγει και πάλι στο βουνό, όπου θα παραμείνει μέχρι την τελική υποχώρηση του Δημοκρατικού Στρατού. Εκεί θα πληροφορηθεί και την εκτέλεση του αδελφού του Άγγελου, ύστερα από μια δίκη – παρωδία, που στέλλει μαζί του στο εκτελεστικό απόσπασμα και άλλους Γιαννιώτες νέους.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού εγκαταλείπει την Ελλάδα και θα γίνει μαζί με χιλιάδες άλλους πολιτικός πρόσφυγας. Θα φτάσει στη Ρουμανία και από 'κει θα πάει στην Ουγγαρία, στην οποία θα ζήσει τα επόμενα εικοσιπέντε χρόνια της ζωής του, διδάσκοντας στο Πανεπιστήμιο. Το 1950 τού αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια και το 1952 διαγράφεται από το Κ.Κ.Ε. Μακριά από την Ελλάδα βρίσκει παρηγοριά και διέξοδο στην πνευματική εργασία, γι' αυτό και τα χρόνια της πολιτικής εξορίας θα αποδειχτούν εξαιρετικά γόνιμα για τις φιλολογικές του μελέτες. Το 1953 θα εκδώσει τη συλλογή διηγημάτων «Το τέλος της μικρής μας πόλης», η οποία στην πρώτη της αυτή έκδοση αριθμεί 5 διηγήματα. Δύο χρόνια μετά πεθαίνει η μητέρα του, ο ίδιος όμως δε θα το μάθει παρά πολύ αργότερα.

Μετά τα γεγονότα της Ουγγαρίας το 1956, φεύγει για το Ανατολικό Βερολίνο, όπου εργάζεται ως ερευνητής στην Ακαδημία Επιστημών. Από 'κει θα στείλει το πρώτο του γράμμα στους δικούς του. Το 1960 εκδίδει στα γερμανικά -σε συνεργασία με τη Μέλπω Αξιώτη- μια ανθολογία του νεοελληνικού διηγήματος, με τίτλο «Η Αντιγόνη ζει». Το 1962 επιστρέφει στη Βουδαπέστη και με δική του πρωτοβουλία ουγγρικός εκδοτικός οίκος αρχίζει να εκδίδει έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Παράλληλα, με ενέργειές του ιδρύεται το Νεοελληνικό Ινστιτούτο, που αποσκοπεί στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Το 1963 εκδίδεται «Το τέλος της μικρής μας πόλης», με προσθήκη δύο νέων διηγημάτων, και το 1966 η συλλογή διηγημάτων «Ανυπεράσπιστοι».

Η εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1967 ακυρώνει τη δυνατότητα επιστροφής του στην Ελλάδα και το 1968 αποφασίζει να εγκατασταθεί στο Παρίσι. Τελικά θα επιστρέψει στην Ουγγαρία, όπου θα διδάξει στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. Το καλοκαίρι του 1974 προγραμματίζει επίσκεψη στην Κύπρο, για να συμμετάσχει στις «Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Καλοκαίρι '74». Η επίσκεψη θα ματαιωθεί όμως λόγω της τουρκικής εισβολής δε θα πραγματοποιηθούν ούτε και οι εκδηλώσεις.

Με την πτώση της δικτατορίας το 1974, έρχεται στην επιφάνεια το αίτημα της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων. Ομάδα διανοουμένων πιέζει για τον επαναπατρισμό του Δημήτρη Χατζή, ο οποίος επιστρέφει προσωρινά το Νοέμβριο του 1974, εικοσιπέντε χρόνια μετά την αναγκαστική αποδημία του. Η ποινή «δix εις θάνατον», που του είχε επιβληθεί το 1952 από διαρκές στρατοδικείο, δεν έχει ακυρωθεί ακόμα. Θα εγκατασταθεί οριστικά στην Ελλάδα το 1975 και τον επόμενο χρόνο εκδίδει

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

«Το Διπλό Βιβλίο», ενώ παράλληλα αρθρογραφεί σε εφημερίδες και περιοδικά. Το 1977 εκδίδονται τα διηγήματα «Σπυδρές» και το 1979 τα διηγήματα «Θητεία».

Ο Δημήτρης Χατζής πεθαίνει το 1981. Το γραπτό του έργο, το οποίο εκπονήθηκε κυρίως στα χρόνια της πολιτικής εξορίας του αλλά και στα χρόνια της μεταπολίτευσης, περιλαμβάνει πολιτικά και πολιτιστικά δημοσιογραφικά κείμενα, λογοτεχνικά έργα (διηγήματα, μυθιστορήματα) και φιλολογικές μελέτες.

Ήδη μέσα στα διηγήματα από Το Τέλος της Μικρής μας Πόλης η παλιά τεχνική είναι σπασμένη, η προσπάθεια για επάλληλα επίπεδα είναι δοκιμασμένη. Αργότερα, τη σπασμένη αυτή τεχνική, που ωστόσο θέλω να μένει τεχνική και να μην είναι αυθαίρετη ατεχνία, τη μετέφερα στο τελευταίο μου βιβλίο, Το Διπλό. Δεν ξέρω τι κατάφερα, λέω απλώς τι προσπάθησα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

2. Κείμενα και συνεντεύξεις του συγγραφέα (αποσπάσματα)

Από επιστολή στην αδερφή του, 1 / 6 / 1965

Στην Ελλάδα θέλω να γυρίσω και πρέπει να γυρίσω όσο το δυνατό γρηγορότερα γιατί αν δεν γυρίσω, σα συγγραφέας είμαι χαμένος. (Δε μπορώ βέβαια να γίνω – έτσι είναι με αυτό το συγγραφιλίκι- στα καλά καθούμενα ούγγρος ή γερμανός συγγραφέας – μόνο έλληνας συγγραφέας μπορώ να είμαι, αλλά είκοσι χρόνια μακριά από την Ελλάδα –δε μπορώ πια να είμαι έλληνας συγγραφέας). Αυτό είναι το ζήτημα. Αλλοιώς – αν ήμουνα γιατρός, μηχανικός, τορναδόρος ή καστανάς (έχει και εδώ καστανάδες στο δρόμο!), θα με έφτανε να έρχομαι καμιά φορά να βλέπω εσάς και δε θα μου χρειαζότανε και πολύ να γυρίσω στην Ελλάδα. Μπορώ εγώ να ζήσω και έξω –και με το κλίμα // και με την κοινωνία των ξένων δεν τα πάω άσχημα- θα μπορούσα να ζήσω, όπως έζησαν εκατομμύρια ξενητεμένοι έλληνες. Αλλά ξενητεμένος συγγραφέας δεν ξέρω να υπήρξε – μονάχα από τη ρίζα σου μπορείς να τρέφεται. Γι' αυτό και μόνο γι' αυτό θέλω να γυρίσω. Και μην ανησυχείς καθόλου –εγώ θα γυρίσω.

(Ν. Γουλανδρής, *491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή, Μαύρη λίστα, Αθήνα, 2001, σ. 301*)

Από επιστολή στο Mario Vitti, 9 / 3 / 1968

Με συγκίνησαν όσα γράφετε για την επίσκεψή σας στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Η Ελλάδα ωστόσο είναι λίγο περίεργη χώρα: Εκεί που φαίνεται πως δεν υπάρχει τίποτα πια, ξεπετιέται μια καινούργια δύναμη. Εγώ, όσο κι αν βλέπω σήμερα πολύ δύσκολη την κατάσταση, βαθιά πιστεύω πως δεν θα αργήσουν να φανερωθούν οι δυνάμεις που θα αντιταχθούν στο καθεστώς της δικτατορίας.

(Ν. Γουλανδρής, *491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή, ο.π., σ. 327*)

Μικρό σχόλιο στην Οδύσσεια

Ο γυρισμός ύστερα στην Ιθάκη. Δε μπορώ να του αρνηθώ τη γενική σημασία του, αφού δε γίνεται αλλιώς και πρέπει κάπου να πάμε, να πάμε κάπου την ύπαρξή μας. Τέτοιος, αναγκαστικός ο γυρισμός, την παίρνει ωστόσο και τη συμβολική του γενίκευση. Η Ιθάκη μπορεί να γίνεται σύμβολο και για το 'να και για τ' άλλο –και για την ανάγκη μιας

μικρής πατρίδας, όπου καθένας μας πραγματώνει τον εαυτό του μέσα στους άλλους και την ανάγκη του επίσης από δικό του σκοπό και προορισμό, όπου –πέρα από τη μικρότητά του– τελειώνει κάπως τον εαυτό του μες το μεγάλο τον κόσμο, δίνοντάς του μιαν υπόσταση που διαλέξαμε. [...] Ο ξένος πρέπει να φύγει από τ' ανύπαρκτο νησί των Φαιάκων. Έχει να πάει στην Ιθάκη – είναι ένας τόπος δικός του αυτός ο τόπος εκεί. Τον περιμένουν εκεί – πιστά σκυλιά και χοιροβοσκοί, τα πατρικά του τ' αμπέλια και τα χωράφια και μια γυναίκα μαζί, νοικοκυρά του σπιτιού του, με τα κλειδιά περασμένα στη ζώνη της, τους αργαλειούς της και τις καλές και τις κακές της τις δούλες, ένα παιδί που μεγάλωσε και που χρειάζεται την ορμήνεια του, γειτόνοι κακοί που του ρημάζουν το βιος του κι επιβουλεύονται τη γυναίκα του –όλα τ' ανθρώπινα, τα κοινά της μικρής του πατρίδας του καθενός μας– η φωλιά του. Τον περιμένουνε στη φωλιά του. [...] Να το, λοιπόν, το θαυμάσιο ποίημα, το νόημά του, το μήνυμά του – η σύλληψη του κόσμου απ' τον άνθρωπο, η αντίληψη του ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Με τον ίδιον άνθρωπο στη μία, τη μυθική του ζωή, τον ίδιον αυτόν και στην άλλη, με την αξεκαθάριστη εκείνη τομή του ανάμεσα σ' όνειρο κι ανάγκη, σε φαντασία κι αλήθεια, ανάμεσα σ' άνθρωπο και σε κόσμο –κι ο κόσμος ο μαγικός που γίνεται λογικός, το λογικό που ξαναφκιάχνει τον απέραντο κόσμο στ' ανθρώπινα μέτρα. Δεμένα με τη χρυσή κλωστή του μεγάλου ταξιδευτή που χωράει, μέσα στον άνθρωπο της Ιθάκης, κι ο μικρός χωριάτης της Ιθάκης να χωράει μες το μεγάλο ταξιδευτή, χωρίς τίποτα ν' ανατρέπεται, να διαψεύδεται, να παραβιάζεται.

(περ. *Αντί*, 297, (1985), σ. 31, 32)

Χαιρετιστήριο Μήνυμα του Μέμου Μακρή, της Ζιζής Μακρή και του Δημήτρη Χατζή, «Λαϊκός Αγώνας», XVII/58, Σάββατο 22 Ιούλη 1967, 1/2.

Στις εκπομπές του της περασμένης Τετάρτης ο ραδιοφωνικός σταθμός Βουδαπέστης μετέδωσε το παρακάτω μήνυμα-χαιρετισμό στους Έλληνες συγγραφείς και καλλιτέχνες, του γλύπτη Μέμου Μακρή, της ζωγράφου Ζιζής Μακρή και του συγγραφέα Δημήτρη Χατζή, πολιτικών προσφύγων στην Ουγγαρία.

- Στερημένοι από χρόνια της ελληνικής ιθαγένειας ήταν ολότελα φυσικό να δεχτούμε με ξεχωριστή συγκίνηση τις δηλώσεις και τα μηνύματα των ομοτέχνων και συναδέλφων που με τον ίδιο κτηνώδη όσο και παράνομο τρόπο διώκονται τώρα από τη δικτατορία – της Μελίνας Μερκούρη, της Ειρήνης Παπά, του

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Κώστα Κοτζιά, του Σωμερίτη και των άλλων. Θερμός είναι ο χαιρετισμός της τιμής και στους άλλους ομοτέχνους και συναδέλφους που αναγκάστηκαν να πάρουν το δρόμο της ξενιτιάς.

Από χρόνια πολιτικοί πρόσφυγες, μπορούμε πολύ καλά να το ξέρουμε πόσο είναι δύσκολη η ζωή του καλλιτέχνη στα ξένα. Ειδικότερα για τις περιπτώσεις των συγγραφέων ή των ηθοποιών, που η άσκηση της τέχνης τους είναι αξεχώριστα δεμένη με την γλωσσική του έθνους τους έκφραση, δεν υπάρχει αμφιβολία πώς οι συνέπειες της ξενιτιάς, της απόσπασης από τη ζωή και τη γλώσσα του έθνους τους είναι πράγματι οδυνηρές. Οι δικτάτορες το ξέρουν και αυτοί και όπως άρχισαν ήδη, θα προσπαθήσουν και στο μέλλον να αναγκάσουν τους ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών στην Ελλάδα να σιωπήσουν, να υποκύψουν, ακριβώς με αυτή την απειλή της στέρησης της ιθαγένειας, με τον εκβιασμό της υπεροψίας. Άλλη γλώσσα να μιλήσουν μαζί τους δεν έχουν – έξω από αυτή τη γλώσσα του εκβιασμού. [...]

Ο χαιρετισμός μας αυτός είναι ο χαιρετισμός της μεγάλης μας τιμής στους ομότεχνους και συναδέλφους που με τόση αξιοπρέπεια και γενναιότητα απόρριψαν τον εκβιασμό της δικτατορίας. Θα θέλαμε όμως να είναι μαζί και η φωνή της ενθάρρυνσης για όλους τους άλλους που θα έχουν αύριο την ίδια μεταχείριση. Μαζί με την Ειρήνη Παπά θα θέλαμε και εμείς να τους πούμε:

- Μη δουλεύετε το φασισμό, μην υπηρετείτε το καθεστώς της παρανομίας, μην υποκύψετε στη βία. Μην τους βοηθάτε σε τίποτα, απογυμνώστε τους εντελώς. Είναι καλύτερα να στερηθείτε της ελληνικής ιθαγένειας παρά να γίνετε ιθαγενείς της φασιστικής τους ζούγκλας. Το βαρύτερο προσωπικό τίμημα της ελευθερίας έχει πάντοτε την ακριβότατη απόδοσή του για κείνους που με τιμή το ξεπλήρωσαν. Και είναι βέβαιο πως έχοντας το ξεπληρωμένο, θα ξαναβρείτε και σεις την απουσία και την στέρηση της Ελλάδας να γίνεται πηγή και ζωής και δημιουργίας για κείνον που δεν την αρνήθηκε σε αυτή την κρίσιμη ώρα της.
- Μην δουλεύετε το φασισμό. Μην υποκύψετε στην δικτατορία.

(Ν. Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989)*, Δημήτρη Χατζή, Γνώση, Αθήνα, 1991, σ. 640)

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Συνέντευξη του Δημήτρη Χατζή στη δημοσιογράφο Φωτεινή Ανδρέου-Πιπιλή. Δημοσίευση στο «Πάνθεον» (αρ. 558), 30 Δεκεμβρίου 1974.

Ο γυρισμός του συγγραφέα Δημήτρη Χατζή, χτύπησε κατευθείαν μέσα μας, όπως και κείνου η καρδιά, πατώντας το χώμα της πατρίδας, μιας πατρίδας χαμένης κι' απαγορευμένης για 27 χρόνια. Μιας πατρίδας που μας στέρησε με τις στενές της αντιλήψεις και το «γράμμα» του νόμου, τον Έλληνα, πού 'μεινε ίδιος κι απαράλλαχτος με τον τριαντάρη αγωνιστή που τόσκασε απ' τα σύνορα γλυτώνοντας το κεφάλι του, απ' το εκτελεστικό απόσπασμα, ύστερα απ' την απόφαση του στρατοδικείου, στα Γιάννινα. Στο σπίτι που με δέχτηκε μόλις ήρθε, σερβιρίστηκε ο καφές αχνιστός στο φλυτζάνι, και τα δάκτυλά του παίζαν με τα άφιλτρα ελληνικά τσιγάρα, που ακόμα και κει του κράτησαν συντροφιά, όπως κι άλλα δικά μας στοιχεία, η γλώσσα, τα βιβλία, οι εφημερίδες. Άλλωστε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης, στην Έδρα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, δούλεψε πολύ για να παρουσιάσει τη σύγχρονη πνευματική Ελλάδα και το παρελθόν της, μ' ένα βιβλίο για τον Καβάφη και τα ποιήματά του, και τον "μικρό καθρέφτη της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας", μια έκδοση οκτώ αιώνων, απ' τα προδρομικά ποιήματα, το ακριτικό έπος, ως τα σήμερα.

- Ποια είναι τα πρώτα σχέδια, με το γυρισμό στην πατρίδα, κ. Χατζή;
- Σκοπεύω, απ' τις πρώτες μου στιγμές εδώ, ν' αναζητήσω το χαμένο μου δικαίωμα για την ελληνική ιθαγένεια. Κι' αν τα καταφέρω να μείνω για πάντα εδώ, που το θέλω πολύ, θ' αρχίζω να σκέφτομαι πώς θα μπορέσω να σταθώ εδώ πια. Γιατί δεν είμαι νέος, έφυγα στα τριαντατρία μου και γύρισα στα εξήντα μου. Κι' αυτό με φοβίζει κάπως, αναρωτιέμαι πως θα μπορέσω να σταθώ δίπλα σας, χωρίς να σας απογοητεύσω, γιατί δεν ξεχνάω την αγάπη και το ενδιαφέρον που όλοι δείξατε για την επιστροφή μου.
- Σκεφτήκατε, μήπως, πού οφείλεται όλη αυτή η αγάπη για το πρόσωπό σας, ή μήπως είναι αποκλειστικά για το θαυμάσιο, αν και μικρό, όπως λέτε σεις ο ίδιος, έργο σας;
- Δεν πιστεύω ότι είμαι τόσο μεγάλος συγγραφέας. Τώρα το πού οφείλεται το ότι μεταβάλλομαι σε σταρ; Σκέφτομαι τούτες τις μέρες, γιατί μια τόσο μεγάλη συμπάθεια για τ' ατομό μου, και η εξήγηση που μπορώ να δώσω είναι τούτη δω: Η συμπάθεια έρχεται από πολλές μεριές με διαφορετικά κίνητρα, είναι οι άνθρωποι που, στην περίπτωση τη δική μου, και πιο σωστά στην περίπτωση τη δική μας, βλέπουνε καθαρά ένα πρόβλημα, του εκδημοκρατισμού, πρέπει να

εξαλειφθεί κάτι που συνδέεται με το παρελθόν οξύτητας και μισαλλοδοξίας. Απ' την άλλη μεριά, φαντάζομαι πως εγώ προσωπικά, θα μπορούσα νάμαι συμπαθής απ' την άποψη ότι είμαι 27 χρόνια στα ξένα, και 27 χρόνια είναι πολλά, είναι μια ζωή, εγώ δεν θέλησα και στα τελευταία χρόνια συνειδητά, νάμαι τίποτ' άλλο, και σαν άνθρωπος και σαν διανοούμενος και σαν συγγραφέας, παρά Έλληνας. Εγώ όλα αυτά τα χρόνια δεν έκανα τίποτα άλλο, παρά εκείνο που μπορούσε να κάνει ένας Έλληνας. Μπορεί να πει κανένας ότι αυτό είναι επαρχιωτισμός, μπορεί να πει ότι το μυαλό μου είναι φτωχό και υποανάπτυκτο, ας το πει. Εγώ έζησα μονάχα μ' αυτό κι' επειδή στον κόσμο των διανοουμένων αυτό, κατά κάποιο τρόπο είναι γνωστό, και νομίζω ότι είναι μια ακόμα αιτία της γενικής συμπάθειας που εκδηλώνεται γύρω απ' το πρόσωπό μου. [...]

- Τι νοιώσατε πατώντας στο χώμα της;
- Δέος. Το δέος του ανθρώπου που έχασε την πατρίδα του και την ξαναβρίσκει. Πώς θάναι σήμερα αυτή, πώς θα τον δουν όσοι μένουν σ' αυτήν; Ερωτήματα αμείλιχτα γι' αυτό και γω σκέφτομαι με δέος το γυρισμό μου. Και δω θάθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σ' αυτούς που αγωνίστηκαν καθώς και στον κ. Καραμανλή που αποδέχτηκε το αίτημά τους για την επιστροφή. Και το δημόσιο αυτό «ευχαριστώ», το εκφράζω με ανθρώπινη προσωπική θερμότητα, τόση όση επιτρέπει η αξιοπρέπεια ενός πολίτη που δεν είναι οπαδός της κυβέρνησής του. [...]

(Ν. Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989)*, Δημήτρη Χατζή, ο.π., 1991, σ. 720-721)

Νεοελληνική λογοτεχνία και νεοελληνική ιδεολογία (εναρκτήριο μάθημα στο Πανεπιστήμιο Πάτρας, 1975)

Ιδεολογία θα πει μια αντίληψη ολόκληρη που συγκροτείται από τα βιώσιμα στοιχεία της παράδοσης, συγκροτείται από την αντίληψη των σημερινών προβλημάτων και συγκροτείται από την προοπτική της αυριανής ζωής.

Θα πω δυο λόγια για το καθένα από αυτά τα τρία στοιχεία:

Η παράδοση. [...] Να ζητήσουμε τις ρίζες μας για τις σύγχρονες, προοδευτικές μας ιδέες, θα πει να ζητήσουμε εκείνα τα στοιχεία της παράδοσης που είναι βιώσιμα μέσα σε μια σύγχρονη βιομηχανική, αναπτυγμένη κοινωνία. Τότε μόνο μπορούμε να αξιοποιήσουμε

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

αυτά τα στοιχεία, να τα κάνουμε δυνάμεις για να κρατήσουμε και να ανασχηματίσουμε την εθνική μας φυσιογνωμία, πριν εξαφανιστούμε μέσα στην πλημμύρα της κατανάλωσης.

Το δεύτερο στοιχείο μιας ιδεολογίας είναι βέβαια τα σημερινά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά συγκροτούν όλα μαζί και συνθέτουν το μεγάλο πρόβλημα της εθνικής ανεξαρτησίας και της δημοκρατικής αλλαγής σε ένα ενιαίο σύνολο. Δεν θα κερδίσουμε ποτέ την εθνική μας ανεξαρτησία χωρίς μια εσωτερική δημοκρατική αλλαγή. Και δεν θα έχουμε ποτέ την πολυπόθητη δημοκρατική αλλαγή όσο οι Αμερικάνοι θα μπορούν να την εμποδίζουν.

Το τρίτο στοιχείο είναι βέβαια η προοπτική της αυριανής μας ζωής – πως θα ζήσουμε σ' αυτόν τον τόπο, πως θα θέλαμε να τον κάνουμε για να ζήσουμε μέσα σ' αυτόν. Η προοπτική αυτή δεν μπορεί να είναι έξω από την πορεία και την κατεύθυνση όλης της Ευρώπης προς μία νέα κοινωνία – που να είναι η κοινωνία της κοινωνικής δικαιοσύνης και να είναι μαζί η κοινωνία της δημοκρατίας.

(περ. *Αντί*, ο.π., σ. 43)

Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού: I. Η λογία παράδοσις, 1980

Η παλιά μας κοινωνία, όπως είπα απέρχεται ιστορικά, χωρίς όμως να έχουμε ακόμα το αντίκρουσμα μιας νέας κοινωνίας για να ενταχτούμε σε αυτήν. Και βρισκόμαστε έτσι και νομίζω πως θα βρισκόμαστε για κάμποσο ακόμα, στο μεταίχμιο δύο εποχών, δύο κοινωνιών. Και ακριβώς αυτό: Μεταίχμιο σημαίνει παντού και πάντοτε σύγχυση των ιδεών, ανυπαρξία ιδεών καθαρών και κατευθυντήριων, απιστία λοιπόν στην αξία και την δύναμη των ιδεών -απιστία που συνεπάγεται την απραγία μεγάλων στρωμάτων του λαού- απραξία ενισχυμένη σήμερα από την ψυχική παραμόρφωση των ανθρώπων της καταναλωτικής αλλοτρίωσης και παραμόρφωση που, όπως βέβαια συμφωνείτε, δεν είναι φρούτο μονάχα δικό μας, αλλά παγκόσμιο.

(περ. *Αντί*, ο.π., σ. 33)

II. Εισαγωγή στο *Διπλό βιβλίο*

Το *Διπλό Βιβλίο* ξεκίνησε να γράφεται από το Δημήτρη Χατζή τα τελευταία χρόνια της παραμονής του στην Ουγγαρία. Πρόκειται για το τέταρτο πεζογράφημά του και το δεύτερο κατά σειράν μυθιστόρημά του, με πρώτο τη *Φωτιά*. Προηγήθηκαν οι συλλογές διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης* και *Οι Ανυπεράσπιστοι*. Το *Διπλό Βιβλίο* ολοκληρώθηκε το 1975, χρονιά κατά την οποία ο συγγραφέας επαναπατρίστηκε οριστικά στην Ελλάδα. Στο μεταξύ έχει βιώσει πάνω από 25 χρόνια εξορίας σε χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπου λογοτεχνικά κυριαρχούσε το ρεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Το *Διπλό Βιβλίο* παρουσιάζεται ως ένα βιβλίο ρεαλιστικό. Τα ρεαλιστικά του στοιχεία όμως διαπλέκονται συχνά με μεταφορικά σχήματα, που δεν είναι συνηθισμένα στο είδος. Συνυπάρχουν δε σ' αυτό χαρακτηριστικά τόσο του παραδοσιακού μυθιστορήματος, όπως πρόσωπα με συγκεκριμένη ιστορία, όσο και του σύγχρονου, όπως για παράδειγμα η ιδιότυπη αναπαράσταση του χρόνου. Ενώ καταρχάς φαίνεται ότι κεντρικό θέμα του βιβλίου είναι η μεταπολεμική ελληνική μετανάστευση στη Γερμανία, ωστόσο σ' ένα άλλο επίπεδο φαίνεται ότι θέμα του είναι γενικά ο σύγχρονος κόσμος και η σχέση της Ελλάδας μ' αυτόν. Ο ίδιος ο συγγραφέας σε συνέντευξή του το 1976 (περιοδικό *Διαβάζω*) θα πει γι' αυτό:

«Το βιβλίο δεν εκθέτει τα ουσιώδη προβλήματα, τα τοποθετεί σε ζωντανούς ανθρώπους. Από τη μια μεριά είναι μια Ελλάδα. Γι' αυτήν ο συγγραφέας έχει μεγάλο πόνο. Νομίζει ότι δεν υπάρχουν περιθώρια ευτυχίας στην Ελλάδα. Αυτό είναι το ένα μέρος, ο καημός, που είπατε, η πίκρα. Απ' την άλλη μεριά υπάρχει μια υπόσταση ανθρώπινη, αυτός ο Κώστας. Δέχεται τον αντίκτυπο των σημερινών καταστάσεων μέσα στη βιομηχανική κοινωνία... είναι διασπασμένος κι ωστόσο έχει ένα πυρήνα αδιάσπαστο μέσα του... Απ' αυτόν βγάζω το σημερινό άνθρωπο: Έχει δυσκολίες αλλά δεν πέθανε, δε θα πεθάνει, θα τα καταφέρει...»

Και το 1981 (περιοδικό *Η Λέξη*) δηλώνει:

«Η επιτυχία αυτή θεωρώ ότι είναι άσχετη εντελώς με Έλληνες μετανάστες κλπ., το βιβλίο το αγαπώ ξεχωριστά σα μια έκφραση ελληνικής αγωνίας μπροστά στο σύγχρονο κόσμο».

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Πλέκοντας έναν ιστό θεμάτων γύρω από το κύριο πρόσωπο, ο Δ. Χατζής πραγματεύεται ζητήματα όπως η μετανάστευση, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, η διαφορά της μεταπολεμικής Ελλάδας από τη μεταπολεμική Γερμανία, η Αντίσταση, ο Εμφύλιος και η χρεοκοπία των ηθών, η τεχνοκρατική επέλαση, η αποξένωση και η απώλεια της ταυτότητας, η αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζομένων, ο ρόλος του διανοούμενου στη σύγχρονη εποχή.

Στο *Διπλό Βιβλίο* δεν μπορεί να μην ανιχνεύσει κανείς την ιδεολογική πορεία του Δ. Χατζή. Όταν έγραφε «*Το τέλος της μικρής μας πόλης*», είχε στέρεη την πεποίθηση ότι ο κόσμος του παρελθόντος, γραφικός αλλά και διαβρωμένος από τις νέες οικονομικές δομές, φτάνει επώδυνα στο τέλος του. Προσδοκούσε δε ότι ο κόσμος που θα ακολουθούσε, θα ήταν ένας κόσμος κοινωνικά δικαιότερος.

Όταν γράφει το *Διπλό Βιβλίο* έχει διαπιστώσει ότι ο κόσμος που διαδέχτηκε τον προηγούμενο δεν είναι αυτός που ονειρεύτηκαν ο ίδιος και οι ομοϊδεάτες του. Απογοητεύεται, γιατί τα πανανθρώπινα οράματα απαξιώθηκαν, τα ιδανικά και ο αγώνας γι' αυτά έμειναν αδικαίωτα. Η μεταπολεμική κατάσταση τόσο στην Ελλάδα όσο και στον υπόλοιπο σύγχρονο κόσμο τον αποθαρρύνει, γιατί οδηγεί σε νέα εξαθλίωση και μοναξιά το σύγχρονο άνθρωπο. Η δική του απογοήτευση και η αγωνία του για το μέλλον της Ελλάδας μεταφέρονται και στα πρόσωπα του βιβλίου του, τα οποία τριγυρνούν παγιδευμένα και σαστισμένα σ' έναν κόσμο θρυμματισμένο, που δεν είναι φτιαγμένος στα μέτρα του ανθρώπου. Γι' αυτό και ο «συγγραφέας» -πρόσωπο του μυθιστορήματος που προσπαθεί να γράψει ένα δικό του βιβλίο- δεν κατορθώνει να ολοκληρώσει τις ιστορίες των ηρώων του. Η ολοκλήρωσή τους είναι κάτι που τον ξεπερνά. Παραμένει αμήχανος, γιατί δεν μπορεί να δει τη συνέχεια τους, γιατί δεν υπάρχει καμιά βεβαιότητα για να στηριχτεί πάνω της και να διακρίνει έναν ενδεχόμενο δρόμο για τον καθένα τους. Ωστόσο, το βιβλίο δεν ολοκληρώνεται απαισιόδοξα. Στην τελευταία του παράγραφο ξεχωρίζουν οι λέξεις *ελπίδα* και *Ελλάδα*. Παρά την απογοήτευση, η κοσμοθεωρία του αριστερού δεν επιτρέπει στο Δημήτρη Χατζή την παραίτηση. Γιατί η ζωή των ανθρώπων «*πάει πιο πέρα*» και «*θα τους βρούμε, θα μας βρουν. Και θα τις κάνουμε τότε μαζί τους δικές μας τις πολιτείες των ξένων. Σε μια καινούργια ανθρώπινη κοινωνία – του δικού μας κόσμου, του σημερινού. Με τη νόρμα τους, που τη θέλεις, χωρίς τους Μύλλερ. Με την τάξη τους, που αγαπάς, χωρίς ξανθές της αστυνομίας. Με τους εγκέφαλους στα πάνω πατάματα, που να 'ναι ο ψηλός, να 'ναι από μας. Με την αφθονία τους – που να 'ναι η χρήσιμη και να*

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

‘ναι για όλους. Και θα την φκιάσουμε έτσι και μια πατρίδα για μας – εκεί στην πατρίδα μας, την Ελλάδα.¹».

Όλα αλλάζουν, μετασηματίζονται χάρη στον ίδιο τον άνθρωπο. Έτσι και η Ελλάδα θα απαγκιστρωθεί από το παρελθόν και θα βρει τελικά τη δική της θέση μέσα στο σύγχρονο κόσμο, μέσα στην Ευρώπη. Το βιβλίο του ρημαγμένου παρελθόντος θα το διαδεχτεί εκείνο της ελπίδας.

Εκτός από την ιδεολογική του πορεία, στο *Διπλό Βιβλίο* μπορούμε να εντοπίσουμε και αρκετά ίχνη της ζωής του Δ. Χατζή: στον αγώνα της γενιάς της Αντίστασης και του Εμφυλίου, στη σκληρή διάψευση των ονείρων αυτής της γενιάς, στις σκέψεις του μετανάστη για επιστροφή στην Ελλάδα, στην προσπάθεια του «συγγραφέα» να συγχρωτιστεί με τους ήρωές του, στον προβληματισμό για το καινούργιο αριστερό κόμμα που χρειάζεται...

Δεν μας φέραν στη Γερμανία για τεχνίτες, όπως νόμιζε ο καημένος ο πατέρας μου – Μάθε την καλά την τέχνη, έξω που θα πας, αυτό χρειάζονται εκεί...Για χαμάληδες μας φέραν, χαμάληδες μας έχουν.

ΤΑ ΓΟΥΔΟΧΕΡΙΑ

¹ Δ. Χατζής, *Το Διπλό βιβλίο*, Εκδ. Το Ροδακίό, Αθήνα, 1999, σ. 190-191.

III. Ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο

Στο τελευταίο κεφάλαιο, ΕΠΙΛΟΓΟΙ-ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ, ο Κώστας αναφέρει ότι βρίσκεται για πέμπτη χρονιά στη Γερμανία και ότι δεν υπάρχει πια δικτατορία στην Ελλάδα. Επομένως, θα πρέπει να είχε μεταναστεύσει το 1969 και με το τέλος του βιβλίου να βρισκόμαστε στο 1974. Άρα τα περιστατικά των «γερμανικών»* κεφαλαίων διαδραματίζονται σ' αυτή την πενταετία. Ωστόσο, μέσα από την αφήγηση των «ελληνικών»** κεφαλαίων η δράση μετατοπίζεται και στο παρελθόν με απώτερο χρονικό δείκτη το 1940. Το 1940 είναι η χρονιά κατά την οποία αρχίζει ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, που τον ακολουθούν η τριπλή Κατοχή της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα και η Εθνική Αντίσταση. Είναι επίσης και η χρονιά γέννησης του μετανάστη Κώστα. Επομένως η αφήγηση καλύπτει συνολικά 34 χρόνια.

Η Κατοχή του 1941-44 θα κοστίσει στην Ελλάδα ανυπολόγιστες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και θα καταστρέψει την υλική υποδομή της σχεδόν ολοσχερώς. Το κίνημα της Αντίστασης όμως, που φουντώνει κατά τη διάρκειά της, θα επιστρατεύσει έναν εκπληκτικά μεγάλο αριθμό ανθρώπων και αποκτώντας πρωτοφανή μαζικότητα θα διεξαγάγει όχι μόνο στρατιωτικό αλλά και ιδεολογικό αγώνα κατά της Νέας Τάξης. Ωστόσο, όταν η Ελλάδα απελευθερώνεται, η λαμπρότητα των επιτευγμάτων της Αντίστασης θα επισκιαστεί από τους φανερά ετερογενείς στόχους των οργανώσεων της σχετικά με τη μετεξέλιξή της. Οι αριστερές δυνάμεις, που αποτελούσαν τον ισχυρότερο από τους δύο πόλους στο χώρο της Αντίστασης, ονειρεύονται μian Ελλάδα σοσιαλιστική ενώ οι αστικές πολιτικές δυνάμεις επιθυμούν την εγκαθίδρυση αστικής δημοκρατίας. Η διαφωνία θα εξελιχτεί σε αιματηρή εμφύλια σύγκρουση με έπαθλο την εξουσία στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Η καινούργια δοκιμασία όχι μόνο θα προσθέσει και νέα θύματα σ' αυτά των προηγούμενων χρόνων αλλά και δε θα επιτρέψει τη λειτουργία υγιών δημοκρατικών θεσμών στη χώρα. Ο Εμφύλιος θα λήξει με την ήττα της Αριστεράς, η οποία δοκιμάζεται σκληρά, περιθωριοποιείται και αντιμετωπίζεται εκδικητικά μέσα σ' ένα γενικότερο κλίμα ανασφάλειας, φοβίας και καταπίεσης.

* Βλ. κεφ. Δομή, σσ.28-29.

** Βλ. κεφ. Δομή, σσ.28-29.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το χειρότερο ίσως κληροδότημα της περιόδου είναι τα πολλά και αθεράπευτα ψυχικά τραύματα. Ο Εμφύλιος δίχασε το λαό, εξέθρεψε πάθη και μίσση που διαπέρασαν τις πιο στοιχειώδεις μορφές κοινωνικής οργάνωσης -οικογένεια, γειτονιά, χωριό- και έφθειρε το χαρακτήρα των ανθρώπων. Δημιούργησε δε έναν ιδιότυπο τύπο ξενιτεμένου, αυτόν του πολιτικού πρόσφυγα, αφού χιλιάδες αριστεροί αναγκάστηκαν μετά την ήττα να καταφύγουν στις σοσιαλιστικές χώρες, για να αποφύγουν τις συνέπειες που θα επέσυρε η αριστερή πολιτική τους ταυτότητα. Μεταξύ τους ήταν και ο Δ. Χατζής. Αποκομμένοι από την πατρική γη και την οικογένεια θα ανασυγκροτήσουν εκεί τη ζωή τους, διχασμένοι ανάμεσα στην ευγνωμοσύνη για ό,τι τους προσφέρεται και στη νοσταλγία της πατρικής γης.

Ο διχασμός του λαού συντηρήθηκε επί 25 και πλέον χρόνια και αποτέλεσε μian από τις κύριες αιτίες της σύγχρονης αποδημίας προς τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης. Υπό τις συνθήκες αυτές πλέον το μεταναστευτικό ρεύμα θα αποκτήσει νέα δυναμική αλλά και νέους προορισμούς: Γερμανία, Βέλγιο, Αυστραλία, Καναδά.

Το Μάρτιο του 1960 υπογράφεται η ελληνογερμανική συμφωνία «Περί απασχολήσεως Ελλήνων εργατών στη Γερμανία». Μια νέα μεγάλη έξοδος αρχίζει. Χιλιάδες Έλληνες θα φτάσουν στη χώρα ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό μαζί με Τούρκους, Ισπανούς, Ιταλούς και άλλους. Θα εργοδοτηθούν κυρίως στη βιομηχανία, στα ορυχεία και σε διάφορες υπηρεσίες.

Οι μετανάστες θα αντιμετωπίσουν πολλές δυσκολίες. Θα ζήσουν ομαδικά σε μικρά δωμάτια, θα δουλέψουν κάτω από σκληρές συνθήκες για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους, ενώ παράλληλα θα έχουν να αντιμετωπίσουν την ολοένα αυξανόμενη περιφρόνηση της γερμανικής κοινωνίας, που θα τους αποδώσει απαξιωτικά την προσωνυμία *γκάσταρμπάιτερ* (φιλοξενούμενοι εργάτες).

Η ανταμοιβή για την εργατικότητά τους ήταν μόνο ο πενιχρός μισθός τους. Η ανθρώπινη υπόστασή τους αγνοήθηκε εντελώς και δεν υπήρξε καμιά πρόνοια να καλυφθούν οι ανθρώπινες ανάγκες τους. Αντιμετώπιστηκαν όπως και τα άψυχα μηχανήματα των εργοστασίων ως απλοί κρίκοι στην τεράστια αλυσίδα της παραγωγής, στερημένοι και κοινωνικά παραγκωνισμένοι. Τη μοναξιά των μεταναστών απάλυνε λίγο η συμπαράσταση των γερμανικών συνδικάτων και των Ελλήνων φοιτητών που σπούδαζαν στα Πανεπιστήμια των γερμανικών πόλεων.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας στην Ελλάδα το 1967, η μετανάστευση στη Γερμανία θα αποκτήσει μονιμότερο χαρακτήρα. Η πολιτική κρίση στην πατρίδα δε θα αφήσει αδιάφορους τους μετανάστες, ιδιαίτερα τους πιο πολιτικοποιημένους. Σύντομα θα αρχίσουν το δικό τους αγώνα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Το 1973 ξεσπά οικονομική κρίση, η οποία πλήττει ιδιαίτερα τη θέση των μεταναστών. Η ζωή τους γίνεται πιο αβέβαιη και δύσκολη, η αλληλεγγύη με τους Γερμανούς εργάτες υπονομεύεται, ενώ εμφανίζονται και φαινόμενα ρατσιστικών επιθέσεων εναντίον τους. Ωστόσο, στις εργατικές απεργίες της εποχής οι Έλληνες μετανάστες θα συμμετάσχουν σε διαδηλώσεις στο πλευρό των Γερμανών συναδέλφων τους διαψεύδοντας τις προσδοκίες των εργοδοτών, ότι θα μπορούσαν να τους χρησιμοποιήσουν εις βάρος των διεκδικήσεων του γερμανικού εργατικού κινήματος.

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, θα παρουσιαστεί μια τάση παλιννόστησης. Χιλιάδες μετανάστες θα επιστρέψουν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, σε μια χώρα όμως εντελώς αλλαγμένη και συχνά ανέτοιμη να τους δεχτεί πίσω, αφού καμιά υποδομή υποδοχής δεν είχε ετοιμαστεί. Η Ελλάδα που άφησαν, δεν είναι εκείνη που βρίσκουν. Η ανασυγκρότηση οδήγησε στο μετασχηματισμό της κατά βάση αγροτικής χώρας σε μια χώρα αδέξια εκβιομηχανισμένη, με νέους ρυθμούς ανάπτυξης, νέες δραστηριότητες και νέα ήθη. Η είσοδός της στη σύγχρονη εποχή συντελείται με τη ρωμαίικη ταυτότητά της αλλαγμένη. Οι επαναπατρισμένοι αισθάνονται πλέον ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα και επαληθεύουν με τη δική τους πικρή εμπειρία την παροιμία «στα ξένα είμαι Έλληνας και στην Ελλάδα ξένος».

IV. Δομή

Ο τίτλος του έργου *Το Διπλό Βιβλίο* αποδίδει και τον ιδιότυπο χαρακτήρα της δομής του. Το βιβλίο αποτελείται από εννέα αφηγηματικές ενότητες - κεφάλαια, καθένα από τα οποία έχει νοηματική αυτοτέλεια, μπορεί δηλαδή να διαβαστεί ανεξάρτητα από τα άλλα, σχεδόν σαν αυτοδύναμο διήγημα. Ταυτόχρονα και τα εννέα μαζί συναποτελούν ένα ενιαίο αφηγηματικό σύνολο, που παρά τον κατακερματισμό του εμφανίζει τη συνοχή ενός μυθιστορήματος. Η συνεκτικότητα αυτή εξασφαλίζεται με την αλληλοδιείσδυση των μυθιστορηματικών προσώπων σε διάφορα κεφάλαια, με τη σταθερή παρουσία του «συγγραφέα» σε όλο το έργο, με τον αμετάβλητο στόχο του να γράψει ένα βιβλίο όπου θα ανιχνεύει την ταυτότητα του ρωμαϊκού στο σύγχρονο κόσμο, με την πραγμάτευση ίδιων ιδεών μέσω διαφορετικών προσώπων και κεφαλαίων.

Τα κεφάλαια είναι αριθμημένα και φέρουν τους τίτλους: ΑΟΥΤΕΛ – ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ, ΤΟ ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ, Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ, ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ, ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΦΤΥ-ΦΙΦΤΥ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΑ, Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΡΚΟΥΔΑ ΤΟΥ ΠΙΝΔΟΥ, ΤΑ ΓΟΥΔΟΧΕΡΙΑ, Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΟΛΑΩΝ, ΕΠΙΛΟΓΟΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ-ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.

Η «διπλότητα» του βιβλίου υποδηλώνεται με διάφορα δυαδικά σχήματα και ανιχνεύεται σε ποικίλα θέματα: Καταρχάς στους δύο αφηγητές, στον Κώστα και στο «συγγραφέα», που περνούν διαρκώς τη σκυτάλη της αφήγησης ο ένας στον άλλο κι έχουν διπλή ιδιότητα: του πρωταγωνιστή και του αφηγητή. Έπειτα στο σχήμα γνώσης και άγνοιας, που διαγράφεται κυρίως μέσα από την αντιδιαστολή του έβδομου με το πρώτο κεφάλαιο. Κατόπιν στη ρεαλιστική παρουσίαση πολλών καταστάσεων από τη μια και στη μεταφορική σημασία κάποιων περιστατικών από την άλλη. Επίσης στο βιβλίο που δεν ολοκληρώνεται (ΕΠΙΛΟΓΟΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ) και σ' εκείνο που αναμένεται να γραφεί και προαναγγέλλεται στο τελευταίο κεφάλαιο, (ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ). Η «διπλότητα» υποδηλώνεται ακόμα στην περίπτωση της Αναστασίας, η οποία ζει διπλή ζωή· μια φανταστική, εσωτερική με μοναδική εξωτερική ένδειξη τις κοριτσίστικες κοτσίδες και μια μαζί με τους άλλους.

Τα κεφάλαια του *Διπλού Βιβλίου* μπορούν επίσης να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες, στα «γερμανικά» και στα «ελληνικά», ανάλογα με το πού αναφέρονται. Έχουμε

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

επομένως άλλη μια εκδοχή της διπλής του υπόστασης, ένα *Διπλό Βιβλίο*: Το ένα είναι το «γερμανικό», που αποτυπώνει τη σύγχρονη ζωή, το σημερινό κόσμο με σημείο αναφοράς τη Στουτγκάρδη και αποτελείται από τα κεφάλαια ΑΟΥΤΕΛ – ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ, Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ, ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΦΤΥ-ΦΙΦΤΥ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΑ, ΤΑ ΓΟΥΔΟΧΕΡΙΑ. Το άλλο είναι το «ελληνικό», το βιβλίο του παρελθόντος που επιβιώνει ακόμα στο αφηγηματικό παρόν, με σημεία αναφοράς το Βόλο, τη Σούρπη και τους Μολάους και αποτελείται από τα κεφάλαια ΤΟ ΞΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ, ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ, Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΡΚΟΥΔΑ ΤΟΥ ΠΙΝΔΟΥ, Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΟΛΑΩΝ.

Το τελευταίο κεφάλαιο, ΕΠΙΛΟΓΟΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ-ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ, αναφέρεται και στα δύο βιβλία.

Στους τίτλους των δύο πρώτων κεφαλαίων (ΑΟΥΤΕΛ – ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ, ΤΟ ΞΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ) αποτυπώνεται και η κύρια αντίθεση που διατρέχει ολόκληρο το έργο, η αντίθεση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, όπως επίσης και άλλες αντιθέσεις: σύγχρονος κόσμος / παλιότερες μορφές ζωής και οικονομίας, Ευρώπη / περιφέρεια, μεγαλούπολη / επαρχιακή πόλη, ρωμαϊκή ρίζα / ρωμαίικος ξεριζωμός.

Στο τρίτο κεφάλαιο (Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ) επίκεντρο είναι ο σύγχρονος κόσμος και η απώλεια της προσωπικής αλλά και της εθνικής ταυτότητας, η αλλοτρίωση του μετανάστη - πρωταγωνιστή μέσα σ' αυτόν.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ) κυριαρχεί και πάλι το παρελθόν, τραυματικό αυτή τη φορά για τη συλλογική μνήμη, αφού αφορά τον Εμφύλιο, ο ίσκιος του οποίου εκτείνεται βαρύς ως τη δεκαετία του '70. Ταυτόχρονα, το κεφάλαιο αυτό λειτουργεί αντιθετικά στο προηγούμενο. Στην αλλοτρίωση που προκαλεί στο σύγχρονο άνθρωπο η καπιταλιστική κοινωνία αντιπαραβάλλεται η αφοσίωση στο συλλογικό όνειρο του σοσιαλισμού, στο μεγάλο μύθο.

Στα επόμενα δύο κεφάλαια (ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΦΤΥ-ΦΙΦΤΥ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΑ, Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΡΚΟΥΔΑ ΤΟΥ ΠΙΝΔΟΥ) δίνονται αντιστικτικά η ενσωμάτωση στο σύγχρονο κόσμο από τη μια και το αδύνατο της επιστροφής, όχι τόσο στην πατρίδα όσο στον κόσμο του παρελθόντος, από την άλλη. Στο πρώτο από τα δύο κεφάλαια διαγράφεται και η αδυναμία του σύγχρονου ανθρώπου να αγαπήσει και να δοθεί πλήρως.

Στο έβδομο κεφάλαιο (ΤΑ ΓΟΥΔΟΧΕΡΙΑ) επιστρέφουμε σε όψεις του σύγχρονου καπιταλιστικού κόσμου, όπως είναι η παρουσία και δράση των εργατικών συνδικάτων. Το κεφάλαιο αυτό έχει μια ειδική σχέση με το πρώτο, γιατί εδώ αναιρούνται όλες οι

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

αρχικές βεβαιότητες του μετανάστη ήρωα και ανατρέπονται όλες οι αφελείς εντυπώσεις του για πρόσωπα και καταστάσεις.

Στο όγδοο κεφάλαιο (Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΟΛΛΩΝ) το παρελθόν επιστρέφει επίμονο μέσα από το προσωπικό αδιέξοδο της ηρωίδας, που αδυνατεί να απαλλαγεί από τον ίσκιο του και οριστικοποιείται σ' αυτό η προσωπική της ήττα. Παράλληλα επισημαίνεται και η ήττα του «συγγραφέα», που δεν μπόρεσε να συναρμολογήσει τα απομεινάρια του παρελθόντος και να ολοκληρώσει το δικό του βιβλίο.

Στο ένατο και τελευταίο κεφάλαιο (ΕΠΙΛΟΓΟΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ - ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ) ολοκληρώνεται η διπλή θεματική του βιβλίου. Ο επίλογος του κόσμου που φεύγει, γίνεται πρόλογος του σύγχρονου κόσμου. Όχι τυχαία, ο «συγγραφέας» εξαφανίζεται εδώ μαζί με τον κόσμο που τον απασχόλησε συγγραφικά, τον κόσμο του παρελθόντος που χάνεται. Το μισοτελειωμένο βιβλίο του όμως περιέχει οδηγίες για τη συγγραφή του δεύτερου και γίνεται έτσι η αρχή του. Το αδιέξοδό του γίνεται τελικά η εκκίνηση της νέας πορείας για τη δημιουργία μιας καινούργιας κοινωνίας. Η αφήγηση ολοκληρώνεται από τον Κώστα, που έχει αποκτήσει πλέον ολοκληρωμένη συγγραφική υπόσταση. Ο «συγγραφέας» επανεμφανίζεται στην τελευταία σελίδα του κεφαλαίου, εκεί όπου προοιωνίζεται το μέλλον, το οποίο θα απεικονιστεί στη συγγραφή του δεύτερου βιβλίου.

V. Μορφικά στοιχεία

1. Αφηγηματικές τεχνικές

Μια ιδιαιτερότητα του βιβλίου που ενισχύει το δυσπρόστατο χαρακτήρα του, είναι η **διπλή αφήγηση**. Οι κύριοι αφηγητές είναι δύο, ο Κώστας και ο «συγγραφέας», ενώ την ιστορία συμπληρώνει και η Αναστασία.

Όταν αρχίζει το πρώτο κεφάλαιο, αφηγητής είναι ο Κώστας, που ξεκινά την αφήγησή του απευθυνόμενος σε κάποιον άλλο. Η αρχική εντύπωση, ότι το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται είναι ο αναγνώστης, διαψεύδεται από την τελευταία παράγραφο του ίδιου κεφαλαίου. Εκεί αποδεικνύεται ότι το πρόσωπο αυτό είναι ένας «συγγραφέας-ερευνητής», που ταυτόχρονα παίζει το ρόλο του ακροατή. Ο σκοπός του είναι να συγκεντρώσει και να χρησιμοποιήσει τις ιστορίες που αφηγείται ο Κώστας, ο άνθρωπος ο σημερινός, ώστε να γράψει ένα βιβλίο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο αφηγητής Κώστας μιλάει για το «συγγραφέα» που βρίσκεται μαζί του στη Σούρπη, κρατώντας ένα τετράδιο με σημειώσεις. Απόσπασμα απ' αυτές παρατίθεται στο κεφάλαιο με πλάγια στοιχεία.

Στο τρίτο κεφάλαιο συνεχίζει την αφήγηση ο Κώστας μιλώντας στο «συγγραφέα» και σχολιάζοντας το σύμβολο του Κάσπαρ Χάουζερ στην «έρημη χώρα». Το σχόλιο στην τελευταία παράγραφο του κεφαλαίου φαίνεται να ανήκει στον ίδιο το «συγγραφέα».

Στο τέταρτο κεφάλαιο η αφήγηση περιπλέκεται περισσότερο. Επειδή είναι δύσκολο για τον Κώστα να αφηγηθεί την τραγική ιστορία του πατέρα του, δηλώνει πως θα την αφηγηθεί ο «συγγραφέας» και ο ίδιος αρκείται σε μια μικρή εισαγωγή. Στην πορεία ωστόσο, θα εμπλακεί και πάλι στην αφήγηση.

Το πέμπτο κεφάλαιο ο Κώστας το αφηγείται στο «συγγραφέα», ενώ δηλώνει ότι το περιεχόμενο των τριών πρώτων κεφαλαίων το αφηγήθηκε και στην Έρικα.

Στο έκτο κεφάλαιο συνεχίζει την αφήγηση ο ίδιος, μόνο που τώρα δεν απευθύνεται στο «συγγραφέα» αλλά στον αναγνώστη. Στη συνέχεια όμως φαίνεται πως εμφανίζεται ένας τρίτος, εξωτερικός αφηγητής. Ο Κώστας δεν ήταν παρών στα διαδραματισθέντα περιστατικά για να τα αφηγηθεί. Στην τελευταία παράγραφο του κεφαλαίου ωστόσο, ο «συγγραφέας» επανεμφανίζεται ως καταγραφέας της ιστορίας και τα δύο αφηγηματικά πρόσωπα, εξωτερικός αφηγητής και «συγγραφέας» γίνονται ένα.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το έβδομο κεφάλαιο το αφηγείται και πάλι ο Κώστας στο «συγγραφέα», ενώ στο τέλος του φαίνεται σκεπτικός για το τι θ' απογίνει αυτός.

Στο όγδοο κεφάλαιο η αφήγηση γίνεται στους Μολάους από τον εξωτερικό αφηγητή και αφορά την Αναστασία, την αδελφή του Κώστα. Στην εξέλιξη της ιστορίας της εμφανίζεται κοντά της και ο «συγγραφέας», με τον οποίο συνομιλεί η ηρωίδα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο αφηγητής είναι ο Κώστας που μιλά καταρχάς για το «συγγραφέα», τη φωνή του οποίου ακούμε μέσα από τα αποσπάσματα του γνωστού τετραδίου του. Τα αποσπάσματα αυτά τα παραθέτει ο Κώστας και τα σχόλιά τους αφορούν τα «ελληνικά» κεφάλαια. Εδώ λοιπόν, είναι ο Κώστας που φροντίζει για την τελική σύνταξη του *Διπλού Βιβλίου*.

Οι δύο κύριοι αφηγητές επομένως, ο Κώστας και ο «συγγραφέας», ακολουθούν αντίστροφη πορεία. Ενώ ο «συγγραφέας» ξεκινά την προσπάθειά του, με στόχο να γράψει ένα βιβλίο και χρησιμοποιώντας τον Κώστα εμπλουτίζει την αφήγησή του με όσα μαθαίνει απ' αυτόν, στην πορεία η αφηγηματική του φωνή υποχωρεί. Στο τελευταίο κεφάλαιο δυναμώνει η φωνή του Κώστα, ο οποίος δεν αφηγείται πλέον για να ακούσει ο «συγγραφέας» αλλά μετατρέπεται σε αυτόνομο αφηγητή. Στο τέλος του βιβλίου οι δύο φωνές καταφέρνουν να επικοινωνήσουν παρά τους θορύβους του σύγχρονου κόσμου. Απελευθερωμένοι από το παρελθόν οι δύο αφηγητές ετοιμάζονται για το καινούργιο, που έρχεται ελπιδοφόρο τόσο για την Ελλάδα όσο και για τον κόσμο εκτός των συνόρων της.

Στο *Διπλό Βιβλίο* η εναλλασσόμενη, πολυφωνική εξιστόρηση δεν εξασφαλίζει και περισσότερες οπτικές γωνίες παρά μόνο διαφορετικές πτυχές της ίδιας. Η επινόηση της μορφής του «συγγραφέα» δίνει τη δυνατότητα στο Χατζή να εκφράσει σκέψεις με λεξιλόγιο και σύμβολα που δεν είναι δυνατό να κατέχει και να χειρίζεται ένα πρόσωπο λαϊκό. Έτσι, τον ακαλλιέργητο προφορικό λόγο του Κώστα τον διαδέχεται ο επεξεργασμένος λόγος του «συγγραφέα», που διατηρεί ωστόσο την οπτική του Κώστα.

Τη σύμπραξη ενός λογοτεχνικού προσώπου μ' έναν «συγγραφέα» τη συναντάμε και σε άλλους Έλληνες λογοτέχνες, όπως στο Στρ. Μυριβήλη (*Η Ζωή εν τάφω*), στο Θ. Βαλτινό (*Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη, ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ: Αμερική*) κ.α. Κανένας τους όμως δε χρησιμοποιεί το εύρημα με τον τρόπο του Δημήτρη Χατζή, ο οποίος επινοώντας έναν «συγγραφέα» που συγχρωτίζεται με τους ήρωές του, θέτει προς συζήτηση το θέμα της συγγραφικής ευθύνης και του ρόλου του συγγραφέα στη σύγχρονη εποχή.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Άλλη τεχνική που χρησιμοποιείται στο *Διπλό Βιβλίο* είναι ο **εγκιβωτισμός**. Στο βιβλίο που γράφει αλλά δεν ολοκληρώνει ποτέ ο «συγγραφέας», εγκιβωτίζονται τόσο η αφήγηση του Κώστα, όσο και οι σημειώσεις και η αφήγηση του ίδιου. Αυτός είναι ο πρώτος εγκιβωτισμός. Το μισοτελειωμένο βιβλίο το βρίσκει, το αντιγράφει και το συμπληρώνει ο Κώστας στο τελευταίο κεφάλαιο. Η γραπτή αφήγηση του «συγγραφέα», που παρατίθεται με πλάγια στοιχεία, εγκιβωτίζεται τώρα στην προφορική αφήγηση του Κώστα. Έτσι, ο «συγγραφέας» από αφηγητής μετατρέπεται σε αντικείμενο της αφήγησης. Εδώ έχουμε το δεύτερο εγκιβωτισμό.

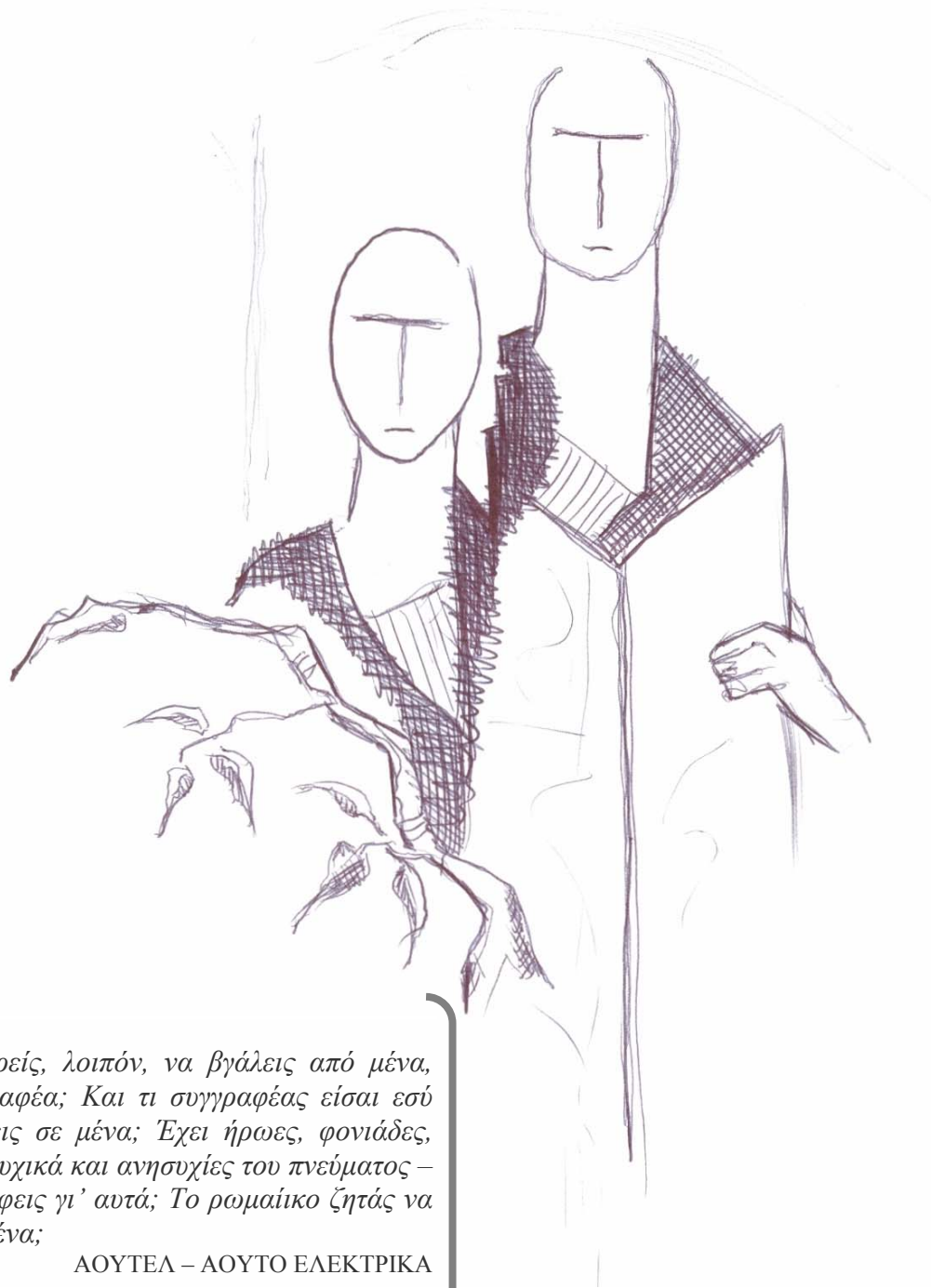
Χρησιμοποιείται επίσης η **τεχνική της αναδρομής**, η χρονική μετατόπιση προς το παρελθόν κατά τη διάρκεια της αφήγησης, που δίνει χρονικό βάθος στο έργο και συνδέει το αφηγηματικό παρόν με το παρελθόν. Η αφήγηση του Κώστα, με την οποία αρχίζει *Το Διπλό Βιβλίο*, αρχίζει **in medias res**, στο μέσο δηλαδή της πλοκής, από τον πυρήνα, από το κέντρο των πραγμάτων, το εργοστάσιο της Στουτγκάρδης.

Στο κείμενο συναντάμε συχνά επίσης μεταφορικά σχήματα που δεν αναιρούν όμως το ρεαλιστικό του χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά απ' αυτή την άποψη είναι ο πιθανολογούμενος «θάνατος» του «συγγραφέα», αλλά και η «εγκυμοσύνη» της Γερμανίδας υπαλλήλου από το μετανάστη-πρωταγωνιστή.

Στο *Διπλό Βιβλίο* επίσης, ο Δ. Χατζής «συνομιλεί» συχνά με ομοτέχνους του, χρησιμοποιώντας φράσεις αυτούσιες από το έργο τους ή διαφοροποιημένες ελαφρά, τις οποίες εντάσσει μέσα στο δικό του γλωσσικό και κειμενικό περιβάλλον. Έτσι, στο τρίτο κεφάλαιο, Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ, ο προσδιορισμός «*έρμημη χώρα*» είναι παρμένος από το ομώνυμο ποιητικό έργο του Τ. Έλιοτ.

Στο κεφάλαιο ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ, βλέπουμε απηγήσεις του Δ. Σολωμού και συγκεκριμένα από το έργο του «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι», κατά την περιγραφή του χρέους του μικρού ράφτη, που περιγράφεται ως «*το αλωνάκι του δικού του Μεσολογγιού*»².

² ο.π., σ. 87.

Και τι μπορείς, λοιπόν, να βγάλεις από μένα, κύριε συγγραφέα; Και τι συγγραφέας είσαι εσύ για να 'ρθεις σε μένα; Έχει ήρωες, φονιάδες, νοσήματα ψυχικά και ανησυχίες του πνεύματος – γιατί δε γράφεις γι' αυτά; Το ρωμαίικο ζητάς να βρεις από μένα;

ΑΟΥΤΕΛ – ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Και στο κεφάλαιο Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΟΛΑΩΝ, βρίσκει κανείς την αποστροφή «*Εδώ τελειώνουν τα έργα της γης...τα έργα της θάλασσας*»³, που παραπέμπει ευθέως στο Μυθιστόρημα ΚΔ΄ του Γ. Σεφέρη.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, ΕΠΙΛΟΓΟΙ – ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ, ο Βασιλειάδης σχολιάζοντας την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα λέει: «*Μπορείς να μου πεις, σε παρακαλώ, και τι θα γίνουν αυτοί χωρίς τους δικτάτορες;*»⁴. Το σχόλιο παραπέμπει στον Κ. Καβάφη και συγκεκριμένα στους τελευταίους στίχους του ποιήματος «*Περιμένοντας τους βαρβάρους*». Ακολουθεί η αναφορά στο «*Φάουστ*» του Γκαίτε που τη χρησιμοποιεί όταν αναφέρεται στην κάθοδο του «*συγγραφέα*» στον Ευρώτα.

Τέλος, στο ίδιο κεφάλαιο εντοπίζουμε απόσπασμα που υποδηλώνει τη σύνδεση του *Διπλού Βιβλίου* με τη συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Με αυτό υποβάλλεται η αίσθηση ότι στο μυθιστόρημα ολοκληρώνεται η λογοτεχνική διατριβή του Δ. Χατζή πάνω στην εξέλιξη της ελληνικής επαρχίας, η οποία ξεκίνησε με την παραπάνω συλλογή διηγημάτων. Πρόκειται για το απόσπασμα: «*Μ' αυτή την ξαδέρφη και τη θεία μαζί σκέφτηκα κάτι να προσπαθήσω, λίγο περισσότερα να πω για τη σημερινή ελληνική επαρχία. Η μικρή της πόλη μεγαλώνει, ο κόσμος ανακατεύεται, αλλάζει, οι κοινοί παρανομαστές λιγοστεύουν*»⁵.

³ ο.π., σ. 155.

⁴ ο.π., σ. 180.

⁵ ο.π., σ. 173.

2. Γλώσσα και ύφος

Ο Δ. Χατζής στο *Διπλό Βιβλίο* αποδίδει με φωνογραφική πιστότητα το λεξιλόγιο των ηρώων του, την ιδιόλεκτό τους. Έτσι, στην αφήγηση του Κώστα υπεισέρχονται λέξεις γερμανικές, τούρκικες και ισπανικές, οι οποίες είναι ενσωματωμένες στο λόγο των Ελλήνων μεταναστών. Οι λέξεις αυτές εξελληνίζονται, αποδίδονται στο ελληνικό αλφάβητο και προσαρμόζονται στην ελληνική γλώσσα, όπως ακριβώς τις χρησιμοποιούσαν στον προφορικό λόγο και πιθανώς τις έγραφαν οι ίδιοι οι μετανάστες. Στην περίπτωση του Σκουρογιάννη το λεξιλόγιο είναι διαφορετικό. Χρησιμοποιείται συχνά το ιδίωμα της ιδιαίτερης πατρίδας του, το οποίο ο ήρωας δεν αποβάλλει ούτε και στην ξενιτιά. Ο Ντομπρινοβίτης, αν και χρόνια μακριά από το χωριό του, εξακολουθεί να μιλά με τους ιδιοματισμούς της ηπειρώτικης ντοπιολαλιάς.

Αντιπαραβάλλοντας το λεκτικό του με αυτό των άλλων μεταναστών και κυρίως του Κώστα, που η φωνή του ακούγεται περισσότερο, διαπιστώνει κανείς δύο διαφορετικές πραγματικότητες. Η μία, που είναι και η πιο κοινή, είναι η αναπόφευκτη γλωσσική αλλοτρίωση, συνέπεια της χρόνιας παραμονής στην ξενιτιά. Η άλλη, που φαίνεται να είναι εξαίρεση στον κανόνα, είναι η πεισματική διατήρηση της μητρικής λαλιάς σ' ένα ξένο πολιτισμικά περιβάλλον.

Στους μονολόγους του «συγγραφέα» το λεξιλόγιο αναβαθμίζεται και αποκτά σε μερικά σημεία φιλοσοφική χροιά. Και οι μονόλογοι της Αναστασίας όμως, διακρίνονται για το υψηλό επίπεδο του λόγου, που φαίνεται μάλλον αταίριαστο με τη μορφή μιας κοπέλας όπως αυτήν. Ωστόσο, αυτό δικαιολογείται με την αντιμετώπιση της Αναστασίας ως Διοτίμας, μορφής με φιλοσοφική διάσταση, που θα σταθεί πηγή έμπνευσης για το «συγγραφέα».

Τεχνική και λόγος πάντως, διαμορφώνουν ένα ύφος ανεπιτήδευτο, λιτό και ρεαλιστικό, ενώ ο λαϊκός λόγος της αφήγησης ενισχύει την αμεσότητα. Διαβάζοντας το βιβλίο εξοικειώνεται κανείς εύκολα με τις ιστορίες του. Παρακολουθεί όσα συμβαίνουν, με την αίσθηση ότι είναι αληθινά και όχι εξωπραγματικά, ότι όλα είναι τελικά ένα κομμάτι πραγματικό της σύγχρονης Ελλάδας, του σύγχρονου κόσμου.

Υπάρχουν επίσης μέσα στο *Διπλό Βιβλίο* εξάρσεις λυρισμού. Ο Δημήτρης Χατζής ξεκίνησε τη λογοτεχνική του σταδιοδρομία ως ποιητής και παρόλο που εγκατέλειψε την ποίηση, δεν απώλεσε την ποιητικότητά του. Αυτή μεταφυτεύτηκε στο πεζογραφικό του ύφος. Χαρακτηριστικά απ' αυτή την άποψη είναι τα αποσπάσματα που αναφέρονται

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

στον επικό αγώνα των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, καθώς και αυτά που αναφέρονται σε σύμβολα, όπως τα πουλιά της Αναστασίας και η τελευταία αρκούδα του Πίνδου. Εξάλλου και οι αναφορές στους ομοτέχνους του, που έχουν προαναφερθεί, αφορούν κυρίως ποιητικά έργα. Τέλος, το ύφος χρωματίζεται συχνά από μελαγχολική ειρωνεία, ιδιαίτερα χαρακτηριστική στην περίπτωση της παρουσίασης του ελληνικού καφενεϊού.

Σαν το μικρό τ' αρνί
του Θεού κάθε βράδυ
κάτω απ' τον ίσκιό του
μεγάλου ΑΟΥΤΕΛ.
Άγνωστο, ξένο,
παράξενο, ψεύτικο, αν
θέλεις, σαν όνειρο
μόνο, ό,τι και να 'ναι,
άλλο δεν έχω μέσα σ'
αυτόν τον κόσμο που
λένε πως είναι
μεγάλος...

ΑΟΥΤΕΛ – ΑΟΥΤΟ
ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ

VI. Θεματικοί άξονες

1. Μοντέρνες και παραδοσιακές δομές

Το *Διπλό Βιβλίο* ξεκινά με τον Κώστα να περιγράφει τη ζωή του βιομηχανικού εργάτη στο εργοστάσιο ΑΟΥΤΕΛ, που μοντάρει λάμπες αυτοκινήτων. Το εργοστάσιο βρίσκεται στη Στουτγκάρδη της μεταπολεμικής Δυτικής Γερμανίας. Η αλυσίδα παραγωγής στην οποία συμμετέχουν εκατοντάδες μετανάστες του Νότου, μεταξύ των οποίων και Έλληνες πρώην αγρότες, είναι απόλυτα αυτοματοποιημένη και καταμερισμένη σε τμήματα. Κάθε όροφος του εργοστασίου αποτελεί κι έναν τομέα, που απασχολεί το δικό του προσωπικό. Ωστόσο, κάθε εργάτης γνωρίζει μόνο το δικό του τμήμα, μόνο το κομμάτι της μηχανής που δουλεύει, μόνο τη διαδρομή την οποία είναι υποχρεωμένος να κάνει. Όσα χρόνια κι αν δουλέψει στο εργοστάσιο, κάθε άλλο μέρος του παραμένει γι' αυτόν άβατο και αόρατο. Η επανάληψη στο βιβλίο της φράσης «τάκα-τάκα» υποβάλλει διαρκώς τον ταχύ αλλά και μονότονο ρυθμό του αυτοματισμού.

Η μέρα του εργάτη ξεκινά με το χτύπημα της καρτέλας στο μηχάνημα που καταγράφει την ακριβή ώρα της άφιξής του στο εργοστάσιο, καθώς και την ώρα της αναχώρησής του απ' αυτό. Έτσι ο εργοδότης γνωρίζει ακριβώς πόσο χρόνο εργάστηκε. Στη συνέχεια πηγαίνει στο τμήμα του, όπου δουλεύει σε συγκεκριμένο πόστο κάνοντας πάντα το ίδιο πράγμα, για το οποίο μάλιστα δε χρειάζεται να εκπαιδευτεί. Η επιχείρηση δε χρειάζεται ειδικευμένους τεχνίτες αλλά ανειδίκευτους χαμάληδες.

Τα πάντα είναι μελετημένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην επιτρέπεται η παραμικρή σπατάλη χώρου και χρόνου. Γι' αυτό, το εργοστάσιο είναι δομημένο προς τα πάνω σε ορόφους και όχι απλωμένο στο χώρο, γι' αυτό και στο ασανσέρ δεν υπάρχει σκαμνάκι για να ξεκουράζονται έστω και λίγο οι εργάτες που κάνουν τις μεταφορές. Όλα είναι χρονομετρημένα: το διάλειμμα, ο χρόνος που χρειάζεται για την παράδοση των κιβωτίων στην αυλή... Ο Κώστας υπολογίζει ότι η νόρμα του, δηλαδή ο χρόνος που η επιχείρηση αναμένει απ' αυτόν να χρησιμοποιήσει γι' αυτή τη δουλειά, είναι δύο λεπτά και σαράντα τρία δευτερόλεπτα.

Έγραψα τότε στο Σταύρο. Έτσι που μου τα 'λεγε ο πατέρας, που με συμβούλευε ο Μάστορας – να φύγω. Να με βοηθήσεις. Άλλον δεν έχω, να με βοηθήσεις εσύ. Δεν μπορώ να ζήσω, Σταύρο, δεν έχει ζωή σε τούτον τον τόπο. Και να το 'χεις ένα κομμάτι ψωμί, πάλι δεν έχει ζωή.

ΤΟ ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

Η αποξένωση μεταξύ των εργατών είναι τέτοια, ώστε ακόμα και στο διάλειμμα δεν έχουν τίποτα να πουν, «όλα τα κανονίζουν οι νόρμες – σωπαίνουμε»⁶. Ωστόσο, η αλλοτρίωση που προκαλεί το σύγχρονο σύστημα παραγωγής – το αποτελεσματικό αλλά και αντιανθρώπινο – δεν αφορά μόνο τους εργάτες αλλά και τους προϊσταμένους. Ο διευθυντής επαναλαμβάνει τα ίδια λόγια με τον ίδιο τρόπο, η ξανθή υπάλληλος μέσα στο γραφείο του αρνείται κάθε κουβέντα, κάθε υποψία ανθρώπινης επικοινωνίας. Όλοι, όσο ψηλά ή χαμηλά κι αν βρίσκονται στη γραμμή παραγωγής, είναι θύματα του παραλογισμού της και αντί να εκδηλώνονται ανθρώπινα, συμπεριφέρονται σαν καλοκουρδισμένες μηχανές παραγωγής.

Στον αντίποδα του ΑΟΥΤΕΛ βρίσκεται το ξυλάδικο του Βόλου. Εκεί δεν υπάρχουν νόρμες, τάξη, κανονισμοί. Υπάρχουν όμως ακόμα ανθρώπινες σχέσεις, συμπάθειες και αντιπάθειες. Με την αντιπαράθεση των δύο χώρων, επισημαίνονται οι εξής διαφορές:

⁶ ο.π., σ. 25.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το ξυλάδικο αποπνέει προχειρότητα και φτώχεια αλλά στο επίκεντρο παραμένει ο άνθρωπος. Το ΑΟΥΤΕΛ είναι σύγχρονο και αποτελεσματικό αλλά απρόσωπο και αλλοτριωτικό.

Ωστόσο και το ξυλάδικο δε μένει ακινητοποιημένο στο χρόνο, ούτε εξιδανικεύεται. Επιστρέφοντας από το στρατό, ο Κώστας θα το βρει αλλαγμένο. Θα διαπιστώσει σ' αυτό χαρακτηριστικά που τον απωθούν και τον σπρώχνουν να φύγει: ένα αφεντικό πονηρό, έναν κομπιναδόρο που κερδοσκοπεί με κάλπικες δουλειές, εργάτες μνημένους σ' αυτές -γιατί η φτώχεια τούς στερεί τη δύναμη να φύγουν- εκμετάλλευση και εκμαυλισμό του οικονομικά ανίσχυρου. Όποιος όμως φεύγει στην ξενιτιά για να γλιτώσει, θα βρεθεί τελικά παγιδευμένος στα γρανάζια ενός ΑΟΥΤΕΛ, μιας αναπτυγμένης και ολοκληρωμένης βιομηχανικής μονάδας εργατικής εκμετάλλευσης, γιατί εκεί οδηγεί η κοινωνική νομοτέλεια.

Δεν εξυμνείται επομένως καμιά κοινωνία, ούτε η παραδοσιακή ούτε η σύγχρονη. Η απανθρωπιά της βιομηχανικής ευρωπαϊκής μεγαλούπολης δε δικαιώνει την προκαπιταλιστική Ελλάδα, που πασχίζει αδέξια να μετασχηματιστεί σε σύγχρονη καπιταλιστική. Ολόκληρη η ευρωπαϊκή κοινωνία πάσχει μετά τον πόλεμο· τόσο η καρδιά της όσο και η περιφέρειά της.

Και δω, στις σάλες αυτές, δε μπήκα ποτές, απ' έξω τα βλέπω όσα βλέπω, πίσω απ' τη μεγάλη τζαμαρία που μας χωρίζει. Σκέφτομαι, λοιπόν, πως είμαι μέσα σ' αυτό το ΑΟΥΤΕΛ – και δεν είμαι. Όλα τα βλέπω – και μια τζαμαρία με χωρίζει απ' όλα.

ΑΟΥΤΕΛ-ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ

2. Πολυεθνικότητα, συνδικαλισμός και πολιτική στράτευση

Στη βάση της η γερμανική κοινωνία της εποχής είναι πολυπολιτισμική. Ο εργατόκοσμος του Άουτελ – Ελέκτρικα είναι ο ζωντανός καθρέφτης της.

Μαζί με τους Γερμανούς εργάτες δουλεύουν όχι μόνο Έλληνες αλλά και Τούρκοι και Ισπανοί. Παρόλο που οι συνθήκες στο εργοστάσιο δεν ευνοούν την επικοινωνία αλλά την αποξένωση, η κοινή μοίρα αναπόφευκτα δημιουργεί αόρατους δεσμούς μεταξύ των εργατών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μικρής Σπανιόλας που προσπαθεί να μοιραστεί την αγωνία της με το Ρωμίο συνάδελφό της. Ακόμα πιο χαρακτηριστική είναι η σχέση του Κώστα με τον Τούρκο εργάτη. Φαινομενικά εχθρεύονται ο ένας τον άλλον. Ωστόσο, πίσω από την υβριστική συμπεριφορά τους κρύβεται η επίγνωση ότι είναι και οι δύο παιδιά λαών, από τους οποίους οι πρόσφατες ιστορικές συγκυρίες αφαίρεσαν την αίγλη ενός ένδοξου παρελθόντος και οδήγησαν τους ίδιους στην ξενιτιά. Γι' αυτό και το πρόσωπο του Τούρκου είναι λυπημένο, γι' αυτό και οι μεταξύ τους προσβολές δεν είναι στην πραγματικότητα εκδήλωση έχθρας αλλά ένα παράδοξο είδος επικοινωνίας.

Ωστόσο, κάθε μετανάστης παλεύει μόνος του με τη μοναξιά του, με την εκμετάλλευση, με τα ανεκπλήρωτα όνειρά του. Καμιά εκδήλωση πραγματικής αλληλεγγύης δεν υπάρχει, μέχρι την εμφάνιση ενός συνδικαλισμένου Γερμανού εργάτη, στο έβδομο κεφάλαιο.

Αυτός προσπαθεί από τη μια να αντισταθεί στους αυξανόμενους ρυθμούς εκμετάλλευσης και από την άλλη να δια φωτίσει τους συναδέλφους του -ιδιαίτερα τον Κώστα- εμφυσώντας τους αγωνιστικό συνδικαλιστικό φρόνημα. Ο Γερμανός εργάτης με τα χέρια γερά και δυνατά σα γουδοχέρια είναι μια μορφή, που υπενθυμίζει ότι η Γερμανία, χώρα αντιπροσωπευτική του καπιταλιστικού συστήματος τώρα, υπήρξε στο παρελθόν κοιτίδα του Μαρξισμού και μητέρα ενός ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο εξακολουθεί να επιβιώνει. Με τη στάση του δείχνει ότι απάντηση στην εκμετάλλευση των σύγχρονων αδηφάγων επιχειρήσεων υπάρχει. Είναι η ταξική αλληλεγγύη και οι κοινοί αγώνες όλων των εργατών, ντόπιων και μεταναστών.

Ο Γερμανός εργάτης ξέρει αυτή την αλήθεια και την υποδεικνύει και στον Κώστα. Παρά τις προσπάθειες των Γερμανών εργοδοτών να αποξενώσουν τους μετανάστες από τους Γερμανούς συναδέλφους τους, περιορίζοντάς τους σε ρόλο χαμάλι στο εργοστάσιο, δεν υπάρχει και δεν προβάλλεται καμιά αντίθεση μεταξύ τους. Απεναντίας, ο

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

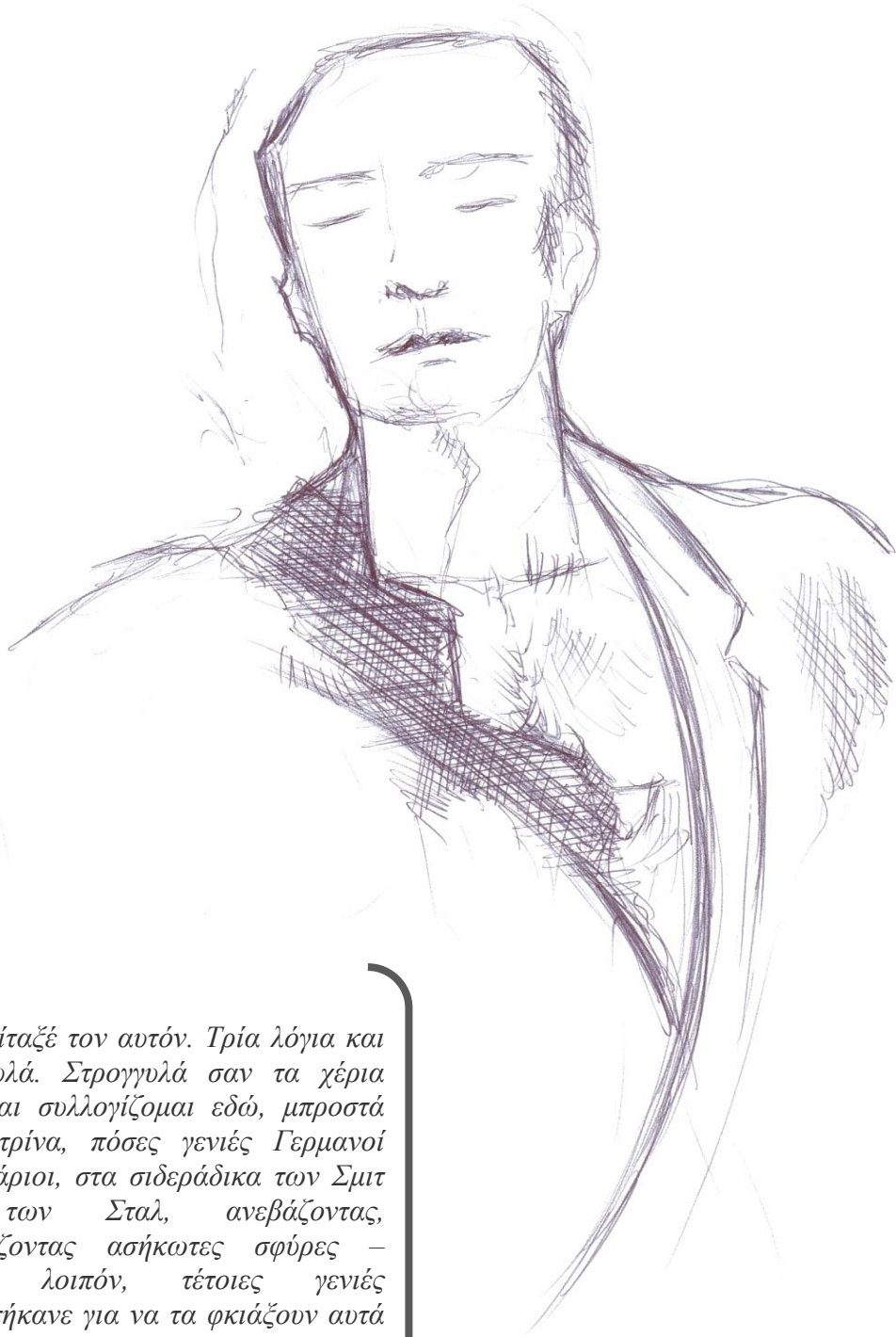
συνειδητοποιημένος βιομηχανικός εργάτης θα δια φωτίσει τον περιθωριοποιημένο ξένο, έτσι ώστε να συνασπιστούν από κοινού απέναντι στον εργοδότη.

Ο Έλληνας μετανάστης θα συνειδητοποιήσει ότι η εικόνα που σχημάτισε αρχικά για τα πράγματα ήταν λάθος. Θα διαπιστώσει επίσης ότι η νέα κατάσταση τον ανακουφίζει: «*Η καρδιά μου ημερεύει*»⁷, θα πει. Η ταξική αλληλεγγύη τού δίνει νέα σιγουριά και ισορροπία, η λέξη «σύντροφε» τον συγκινεί. Ο Γερμανός θα υποβοηθήσει την πορεία του προς τη συνειδητοποίηση της ταξικής του θέσης μέσα στο σύστημα, ενώ ο Βασιλειάδης, ένας από τους θαμώνες του ελληνικού καφενείου της Στουτγκάρδης, θα τον μπολιάσει στο τέλος με συνείδηση πολιτική, ολοκληρώνοντας την πορεία του από την άγνοια στη γνώση. «*Εμένα μ' άρεσε πάντα να τον ακούω – και για το καινούργιο κόμμα – μπορεί, λέω, στο τέλος σ' αυτό να πάω και γω με το μικρό το μυαλό μου, όσο τους βλέπω και τους ακούω τούτους εδώ στο ελληνικό καφενείο μας*»⁸.

Από τις υπόλοιπες πολιτικές ιδεολογίες που αντιπροσωπεύει η παρέα του ελληνικού καφενείου καμιά δε θα τον κερδίσει. Η παράξενη ορολογία τους, η απόλυτη αλήθεια που διεκδικούν, η εριστικότητα των υποστηρικτών τους, η απόσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης τον συγχύζουν και τον απομακρύνουν απ' αυτές. Έτσι, η μοναδική πολιτική σκέψη, που νιώθει ότι αξίζει τον κόπο να τον απασχολήσει, είναι εκείνη του Βασιλειάδη, που προσανατολίζεται σ' ένα νέο κόμμα, απαλλαγμένο από τα άχρηστα βαρίδια του παρελθόντος.

⁷ ο.π., σ. 147.

⁸ ο.π., σ. 180.

*Και κοίταξέ τον αυτόν. Τρία λόγια και
στρογγυλά. Στρογγυλά σαν τα χέρια
του. Και συλλογίζομαι εδώ, μπροστά
στη βιτρίνα, πόσες γενιές Γερμανοί
προλετάριοι, στα σιδεράδικα των Σμιτ
και των Σταλ, ανεβάζοντας,
κατεβάζοντας ασήκωτες σφύρες –
πόσες, λοιπόν, τέτοιες γενιές
χρειαστήκανε για να τα φκιάζουν αυτά
τα χέρια. Τα γουδοχέρια του – που 'ναι
αυτός.*

ΤΑ ΓΟΥΔΟΧΕΡΙΑ

3. Αστικός και επαρχιακός χώρος

Στα διηγήματα της συλλογής *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ο Δ. Χατζής πραγματεύεται το μετασχηματισμό της ελληνικής προβιομηχανικής επαρχιακής πόλης σε σύγχρονο αστικό κέντρο. Η Στουτγκάρδη του *Διπλού Βιβλίου* αντιπροσωπεύει ακριβώς αυτό το μοντέρνο είδος πόλης - πυρήνα της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας. Μεγαλουπόλεις σαν αυτήν αποτελούν την καρδιά αλλά και το πρόσωπο του μεταπολεμικού κόσμου και προκαλούν το ενδιαφέρον ανθρώπων, όπως του Κώστα αλλά την αμηχανία άλλων, όπως του Σκουρογιάννη. Ο αστικός χώρος αναδεικνύεται μέσα από τρία σημεία του: Το εργοστάσιο, το κέντρο και το σταθμό των σιδηροδρόμων. Η δομή του εργοστασίου, όπως τη βιώνει ο μετανάστης, είναι αυστηρά καταταμημένη, διαιρεμένη σε τμήματα που ευνοούν την απομόνωση και αποθαρρύνουν την ανθρώπινη επαφή. Εξορμώντας από το εργοστάσιο στο πολυσύχναστο κέντρο της πόλης, συναντάει κανείς τη μεγάλη λεωφόρο, καταστήματα, βιτρίνες και μπαρ. Τίποτα όμως απ' αυτά δεν εξασφαλίζει για πολύ την ψυχική ευχαρίστηση και παρά το πλήθος του κόσμου ούτε κι εδώ αναπτύσσονται σχέσεις επικοινωνίας. Ο σταθμός πάλι, υπενθυμίζει τη ρευστότητα της πληθυσμιακής σύνθεσης ενός χώρου που αναπτύσσεται ραγδαία. Μετανάστες από το νότο, πιθανόν και εσωτερικοί μετανάστες που φτάνουν για να βρουν δουλειά, διαμορφώνουν ένα νέο πληθυσμιακό παζλ. Επειδή δεν υπάρχει μια υποδομή που να τον ενσωματώνει αρμονικά σ' αυτήν, ο φτωχός μετανάστης ζει στη μεγαλούπολη τόσο το θαύμα της οικονομικής ανάπτυξης όσο και την τραγωδία της μοναξιάς.

Ο προβιομηχανικός χώρος διαγράφεται μέσα στα «ελληνικά κεφάλαια», όπου παράλληλα με τη Σούρπη και τους Μολάους – χωριά της ελληνικής υπαίθρου, δίνεται και η εικόνα του επαρχιακού αστικού κέντρου, με την πόλη του Βόλου. Χωριό και πόλη στη μεταπολεμική Ελλάδα συντηρούν το παρελθόν, τον παλιό κόσμο που αντιστέκεται στην αλλαγή ή που δεν έχει τη δυνατότητα ακόμα να οικειοποιηθεί το καινούργιο χωρίς στρεβλώσεις. Η ελληνική επαρχία διατηρεί ακόμα αρκετά από τα ειδυλλιακά της χαρακτηριστικά, ωστόσο έχει ήδη αρχίσει η αποσύνθεσή της.

Απέναντι σ' αυτές τις δύο όψεις του χώρου, βλέπουμε στο *Διπλό Βιβλίο* και δύο διαφορετικές στάσεις, που αντιπροσωπεύονται από τον Κώστα και το Σκουρογιάννη.

Ο Κώστας δεν νοσταλγεί τον τόπο καταγωγής του, την ελληνική επαρχία. Όχι μόνο δεν τον εξιδανίκευσε ποτέ ως μετανάστης, αλλά τον απομυθοποίησε πριν καν αποδημήσει ή μάλλον αποδημεί, ακριβώς επειδή τον έχει μέσα του αποκαθηλώσει. Πριν απομακρυνθεί γεωγραφικά, έχει ήδη απομακρυνθεί ψυχολογικά απ' αυτόν, γιατί ό,τι σφραγίζει τη ζωή

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

του σ' αυτό το χώρο, τον πληγώνει. Έτσι, επιλέγει συνειδητά τον ξεριζωμό από την πατρίδα και τον κόσμο του παρελθόντος, επιλογή απαραίτητη για να εισέλθει στο νέο κόσμο.

Στον αντίποδά του, ο Σκουρογιάννης κουβαλάει μέσα στην ψυχή του το Ντομπρίνοβο, το χωριό του, σε όλα τα χρόνια της αποδημίας του και το μετατρέπει σε μέτρο όλων των πραγμάτων. Η βιομηχανική μεγαλούπολη δε θα τον κερδίσει ποτέ. Στην εντυπωσιακή πολεοδομία της Στουτγκάρδης, η ψυχή του αντιπαραθέτει τα *«μεγάλα βουνά της πατρίδας»* και στο μονότονο κροτάλισμα των σιδηρικών *«το ανάσασμα των χιλιάδων και χιλιάδων πεύκων κι ελάτων στον Πίνδο»*⁹. Η σύγχρονη πόλη θα παραμείνει για πάντα ξένος τόπος γι' αυτόν. Ωστόσο, στο *Διπλό Βιβλίο* οι αξίες της κοινότητας, του περιορισμένου επαρχιακού χώρου, αποσυντίθενται μαζί του, ενώ παράλληλα διεισδύουν σ' αυτόν νέες αξίες, όπως η κατανάλωση και το κέρδος. Το οικείο παραμένει έτσι μόνο μέσα στην ψυχή ενώ στη σφαίρα της πραγματικότητας γίνεται ανοίκειο. Ο χώρος λοιπόν της κοινότητας τροφοδοτεί μεν τη νοσταλγία, αλλά απογοητεύει με την αλλοτρίωσή του όποιον δεν έχει υποψιαστεί την εξέλιξη των πραγμάτων και αναζητά το μέλλον του στο παρελθόν.

Οι δύο αυτοί χώροι, αστικός και επαρχιακός, αντιπροσωπεύουν επίσης τη χώρα υποδοχής και το γενέθλιο χώρο αντίστοιχα, δηλώνουν το ξένο και το οικείο, υπενθυμίζοντας έτσι το διπλό χαρακτήρα του έργου. Ο Δ. Χατζής ούτε απορρίπτει ούτε εξιδανικεύει οποιονδήποτε από τους δύο χώρους. Δεν έχουν νόημα ούτε η άρνηση ούτε η επιδοκμασία. Σημασία έχει η τραγωδία του σύγχρονου ανθρώπου που πρέπει να ζήσει είτε στην αλλοτριωτική μεγαλούπολη, είτε στη διαβρωμένη επαρχία.

⁹ ο.π., σ. 118.

4. Ο νόστος και το αδύνατο της επιστροφής

Η επιστροφή στο γενέθλιο τόπο υπήρξε ανέκαθεν το όνειρο κάθε μετανάστη, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της αποδημίας του. Η νοσταλγία μετατρέπει την ιδιαίτερη πατρίδα σε πρότυπο, την εξιδανικεύει. Ωστόσο, ο χρόνος που περνά τη διαφοροποιεί, τη μεταβάλλει, συχνά την αλλοιώνει ριζικά ερήμην του ξενιτεμένου. Ο μετανάστης επιστρέφει αλλά συχνά δε βρίσκει αυτό που άφησε πίσω του, με αποτέλεσμα να βιώνει μια αίσθηση διάψευσης.

Τέτοια είναι η περίπτωση του Σκουρογιάννη (όπως και του Σταύρου). Όλα τα χρόνια στην ξενιτιά λαχταρά την επιστροφή στο Ντομπρίνοβο. Τόση είναι η βεβαιότητά του, ότι με την επιστροφή του εκεί θα βρεθεί στον προσωπικό του παράδεισο, ώστε αρνείται να ζήσει σε μόνιμη στέγη, να γευτεί πραγματικά τις γερμανικές γεύσεις, να δημιουργήσει μια σταθερή σχέση. Κατοικία, φαγητό, ανθρώπινες σχέσεις, όλα στη σύγχρονη βιομηχανική μεγαλούπολη έχουν τη σφραγίδα του περαστικού, του προσωρινού, που δεν επιτρέπει τη λήθη και την ένταξη. Αρνείται ακόμα και μια προσωρινή επίσκεψη στην πατρίδα, για να μην τεμαχίσει το όνειρο. Θέλει να το ζήσει ακέραιο.

Μόνο που το Ντομπρίνοβο είναι έτσι όπως το θυμόταν, μόνο μέσα στη μνήμη και στην ψυχή του και όταν επιστρέφει, δεν μπορεί πλέον να αναγνωρίσει αυτό που κουβαλούσε μέσα του στην ξενιτιά. Αυτό που άφησε δεν υπάρχει πια και οι προσδοκίες του δεν επαληθεύονται. Έτσι, παραμένει ανικανοποίητος και πικραμένος, γιατί το μόνο κομμάτι του χωριού του που δεν άλλαξε -εκτός από τη φύση, που κι αυτή όμως απειλείται- είναι ο ίδιος· και ο ίδιος είναι πια θλιβερά ξένος στο χωριό του.

Κι όμως το χωριό του είναι εκεί, το φυσικό περιβάλλον παραμένει όπως το 'ξερε. Οι κοινωνικές δομές του όμως, οι αξίες του, οι αντιλήψεις των ανθρώπων του άλλαξαν. Η επικοινωνία μαζί τους δεν είναι πια εφικτή. Η επιστροφή σ' αυτό που είχε αφήσει πίσω του δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, γιατί η ρωμαίικη ρίζα χάθηκε. Ένα καινούργιο δράμα θα αρχίσει για τον ήρωα του Χατζή μετά την επιστροφή του. Θα διαπιστώσει ότι τόσα χρόνια –είκοσι, όσα κι εκείνα του Οδυσσέα μακριά από την Ιθάκη- ονειρευόταν να επιστρέψει σ' έναν ου-τόπο, «σ' αυτό τον ανύπαρκτο τόπο»¹⁰ όπως λέει. Η επάνοδος στην πατρίδα αποβαίνει γι' αυτόν μια νέα αποδημία.

¹⁰ ο.π., σ. 128.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Η επανασύνδεση με την παλιά ζωή θα πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της τελευταίας αρκούδας του Πίνδου, που του προσφέρει τη συντροφιά της υποκαθιστώντας την ανθρώπινη παρουσία.

Την ίδια άρνηση για ένταξη στο περιβάλλον της βιομηχανικής μεγαλούπολης συναντάμε και στις εργάτριες που προέρχονται από την Ισπανία. Όπως ο Σκουρογιάννης έτσι κι αυτές αρνούνται να ελευθερωθούν συναισθηματικά από το χωριό τους. Το κουβαλάνε μαζί τους και το ανασυνθέτουν στη μνήμη τους, κάθε φορά που συναντιούνται μεταξύ τους και κουβεντιάζουν. Η περίπτωση της μικρής Σπανιόλας αποδεικνύει ότι η αδυναμία να δεχτεί κάποιος την ένταξή του στο νέο περιβάλλον, η αθεράπευτη νοσταλγία για το γενέθλιο τόπο ισοδυναμεί σε κάποιες περιπτώσεις με άρνηση της ζωής.

Και το πήρε πάλι το δισάκι του και κατέβηκε πάλι στη ρεματιά, στα πριόνια, με τους ανθρώπους, τα ζώα που τυραννιόνταν, ανέβηκε πάλι στο ξέφωτο εκείνο – να ξεδώσει λίγο, να φύγει, απ' αυτούς. Τον είχαν πειράζει – σα να τον έβρισαν, να τον πρόσβαλαν.

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΡΚΟΥΔΑ ΤΟΥ ΠΙΝΔΟΥ

5. Ανθρώπινες σχέσεις, αποξένωση και αλλοτρίωση

Στο τρίτο κεφάλαιο το θέμα της αποξένωσης που ξεκινά από το εργοστάσιο, επεκτείνεται και έξω απ' αυτό, στη μεγαλούπολη. Παρά το γεγονός ότι στη Στουτγκάρδη ζουν 40.000 Έλληνες, *-ένα μικρό ρωμαίικο-* χιλιάδες Γερμανοί και άλλοι, ο Κώστας νιώθει σαν τον Κάσπαρ Χάουζερ. Όπως κι εκείνος, παρόλο που έχει την ικανότητα να μιλήσει δεν έχει τη δυνατότητα να επικοινωνήσει με τους άλλους. Γι' αυτό, η Στουτγκάρδη των εκατοντάδων χιλιάδων κατοίκων είναι για κείνον «έρημη χώρα». Στη μεγάλη αυτή πολιτεία, όπου όλοι είναι ξένοι μεταξύ τους, ο Κώστας αισθάνεται τελικά ως ο πιο αντιπροσωπευτικός πολίτης, ως «ο ξενότερος απ' όλους τους ξένους της πολιτείας των ξένων»¹¹.

Η μοναξιά δεν αφορά μόνο τους φτωχούς μετανάστες αλλά και τις Γερμανίδες εργάτριες, τους κατοίκους της μεγαλούπολης γενικά. Παρόλο που κινείται μέσα στην πόλη, ο Κώστας τη νιώθει άγνωστη. Οι διαδρομές του σ' αυτήν είναι περιορισμένες όπως και στο εργοστάσιο. *«Ξέρω μονάχα το ΑΟΥΤΕΛ που δουλεύω, το δωμάτιο της Φράου Μπάουμ που κοιμάμαι και τη μεγάλη λεωφόρο που βρίσκεται ανάμεσά τους – ένα σκοινί τεντωμένο να πάω και να 'ρχομαι,»*¹² λέει. Στη μοναξιά έρχεται να προστεθεί και η περιφρονητική, ξενοφοβική συμπεριφορά των ντόπιων. Η Γερμανίδα σπιτονοικοκυρά δεν επιτρέπει καμιά επικοινωνία και συναναστροφή με τον Έλληνα νοικάρη της. Έτσι, ό,τι συμβαίνει στο εργοστάσιο, συμβαίνει και στο σπίτι.

Ο Κώστας μεταναστεύει προσδοκώντας μια καλύτερη ζωή, με νόημα και περιεχόμενο. Ό,τι θα βρει ωστόσο, είναι ένας κόσμος ακατανόητος, χωρίς συνοχή. Ο μεγάλος κόσμος που περίμενε να βρει, αποδεικνύεται αποσπασματικός και ξένος για τους ίδιους τους ανθρώπους που τον συνθέτουν. Ο κοινωνικός ιστός είναι κατακερματισμένος, σχεδόν ανύπαρκτος, για να μπορεί να στηρίξει τον άνθρωπο και να του δώσει αυτοπεποίθηση και ασφάλεια. Ήδη από την αρχή του βιβλίου ο Κώστας έχει συνειδητοποιήσει ότι και ο ίδιος έχει χαθεί μέσα του, έχει αλλοτριωθεί, έχει απωλέσει ακόμα και την ανθρώπινη ιδιότητά του. Δεν είναι τυχαίο που, τόσο στο ξυλάδικο όσο και στο δωματιάκι της Γερμανίδας σπιτονοικοκυράς, αντί να αποζητά την επικοινωνία ανάμεσα στους συνανθρώπους του βρίσκει παρηγοριά κοντά σε κάποιο ζώο. Η σύγχρονη καπιταλιστική

¹¹ ο.π., σ. 63.

¹² ο.π., σ. 59.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

κοινωνία υπονομεύει την αρμονία του ανθρώπου με τον κόσμο γύρω του, υπονομεύει επομένως την ίδια την ψυχική ισορροπία του ανθρώπου, που μένει μετέωρος και μόνος αντί να βαδίζει προς την τελείωση.

Πτυχή της αλλοτρίωσης είναι και η αυξανόμενη τάση για κατανάλωση, που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους της μεταπολεμικής εποχής. Ο καταναλωτισμός, σύμφυτος με τον καπιταλισμό, τον τροφοδοτεί με την ανάγκη της διαρκούς βιομηχανικής παραγωγής χρήσιμων και μη αντικειμένων, συντηρώντας τον και αναπαράγοντάς τον. Ο Κώστας περιδιαβάζει στους δρόμους, στέκεται μπροστά στις βιτρίνες και αφήνει τον εαυτό του να μαγευτεί από την εικόνα τους. Γι' αυτόν η κατανάλωση γίνεται συνώνυμο της ύπαρξής του. Μέσα στη μοναξιά του νιώθει να υπάρχει, επειδή μοιράζεται με τους άλλους τη δυνατότητα να καταναλώνει. Για τρεις μήνες μάλιστα, στήνει ένα μικρό θέατρο, προσποιούμενος τον επιστάτη που θέλει να αγοράσει μίαν αντλία για λογαριασμό του αφεντικού του. Έτσι, συντηρεί την ψευδαίσθηση ότι αυτός ο φτωχός μετανάστης μπορεί να συμμετέχει στο καταναλωτικό πανηγύρι, όπως και οι άλλοι, ενώ παράλληλα αποκτά υπόσταση στα μάτια των Γερμανών υπαλλήλων μέσα από το ρόλο που υποδύεται.

Οι πιο πολιτικοποιημένοι από τους Έλληνες μετανάστες βλέπουν στον καταναλωτισμό ακόμα ένα σύμπτωμα αλλοτρίωσης του ανθρώπου. Ένας απ' αυτούς μάλιστα, χρησιμοποιώντας τη γνωστή ρήση του Μαρξ χαρακτηρίζει τον καταναλωτισμό ως «*νέον όπιον*»¹³ που ναρκώνει και αποκοιμίζει. Ο εθισμός σ' αυτόν δεν επιτρέπει στο λαό να συνειδητοποιήσει τα προβλήματά του και να απαιτήσει δυναμικά λύσεις. Έτσι, διασφαλίζεται και η ησυχία των ιθυνόντων.

¹³ *Ο.π.*, σ. 65.

6. Το ανεκπλήρωτο του έρωτα και η αποτυχία του γάμου

Οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων στο *Διπλό Βιβλίο* είναι επίσης δύσκολες. Πρόκειται για σχέσεις που διαλύονται ή που δεν προλαβαίνουν καν να δημιουργηθούν, αφήνοντας στα πρόσωπα την αίσθηση του άπιαστου ιδανικού.

Στο «γερμανικό βιβλίο» φαίνεται ότι η αποξένωση του εργοστασίου και της πόλης επιλοχώνει και στις αγνότερες ανθρώπινες σχέσεις, εθίζει στη μοναξιά ακόμα και τους πιο πλούσιους συναισθηματικά ανθρώπους. Έτσι, ο εγωισμός και ο ανταγωνισμός εύκολα θα υπονομεύσουν μια σχέση πολύτιμη αλλά αδύναμη και θα οδηγήσουν τον ήρωα και πάλι στο αδιέξοδο των εφήμερων σχέσεων. Όταν λοιπόν ο Κώστας συναντήσει τον έρωτα στο πρόσωπο της Έρικας, μιας Γερμανίδας εργάτριας, θα σταθεί ανίκανος να τον κρατήσει και να τον μετουσιώσει σε μια σχέση ζωής. Χάρη σ' εκείνη θα ονειρευτεί για λίγο την ευτυχία μιας δικής του οικογένειας, φαίνεται όμως ότι το όνειρό του υπερβαίνει τις δυνατότητές του.

Στην κοινωνία της αυτοματοποίησης και του καταναλωτισμού η μοναξιά είναι τόσο μεγάλη, που οδηγεί γυναίκες, όπως την ξανθιά γραμματέα του Μύλλερ, να επιθυμούν ένα παιδί εκτός γάμου, προκειμένου να δώσουν περιεχόμενο στην άδεια ζωή τους.

Στο «ελληνικό βιβλίο» ο έρωτας της Αναστασίας για το Σταύρο δε θα έχει ευτυχές τέλος. Εδώ τα πρόσωπα δείχνουν αδυναμία να τολμήσουν την εξομολόγηση που θα τα φέρει κοντά. Τα συναισθήματα αιωρούνται μεν αλλά δεν μπορούν να υπερβούν τη φυσική δειλία, την ψυχική απομόνωση και να εκδηλωθούν. Η σιωπή είναι πάντα κυρίαρχη.

Στην περίπτωση του «συγγραφέα» και της Αναστασίας η ένωση έρχεται, είναι όμως μάταιη. Ο «συγγραφέας» ενώνεται με τη Διοτίμα του, όταν αυτή έχει πια μετατραπεί σ' ένα νικημένο, παραιτημένο πλάσμα, ίσκιο της Μούσας που υπήρξε γι' αυτόν.

Τελικά οι σχέσεις των δύο φύλων στο *Διπλό Βιβλίο* είναι σχέσεις ανολοκλήρωτες, διαλυμένες, περιστασιακές και εφήμερες, που όχι μόνο δεν μπορούν να θεραπεύσουν τις πληγές του σύγχρονου ανθρώπου αλλά που συνιστούν οι ίδιες ακόμα μια πληγή γι' αυτόν.

Στο σύγχρονο κόσμο όμως δεν είναι μόνο ο έρωτας καταδικασμένος αλλά και ο γάμος. Ο Σταύρος βιώνει έναν γάμο συμβατικό, ενώ η Αναστασία και ο Βασίλης παντρεύονται για να καταλήξουν στην αποξένωση. Εκείνος αλλοτριώνεται μέσα στην αγωνία του και στην προσπάθειά του να επιτύχει οικονομικά κι εκείνη απομονώνεται οριστικά από την οικογένειά της, βυθισμένη μέσα στις μνήμες και στους συμβιβασμούς της.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ο Κώστας δε θέλει καν να παντρευτεί. Αρνείται συνειδητά το γάμο, όπως αρνείται και την επιστροφή στην Ελλάδα. Η μοναξιά είναι γι' αυτόν δεύτερη φύση. Συνειδητοποιεί και ο ίδιος ότι η στάση του δεν είναι αυτή που «πρέπει» για τον άνθρωπο, την αποδίδει όμως στο φόβο του να αγαπήσει, φόβο που απέκτησε στην Ελλάδα, όπου οι πρόσφατες τραγωδίες κατέστρεψαν την εμπιστοσύνη του ανθρώπου στον άνθρωπο.

Στο βιβλίο ξεχωρίζει ωστόσο μια σχέση διαφορετική από τις υπόλοιπες. Πρόκειται για τη σχέση του Αναστάση (του μικρού ράφτη της Σούρπης) με τη γυναίκα του, η οποία στα δέκα χρόνια της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου στέκεται δίπλα του, υποστηρίζει κάθε επιλογή του πληρώνοντας αγόγγυστα το τίμημα γι' αυτό. Ο δεσμός τους θα παραμείνει άρρηκτος και καμιά δοκιμασία δε θα σταθεί ικανή να τον υπονομεύσει.

Δεν ήταν λοιπόν ανέκαθεν οι σχέσεις και ο γάμος δύσκολα. Έγιναν έτσι στη σύγχρονη εποχή των ψυχικά και ηθικά αποπροσανατολισμένων ανθρώπων, που αν και διψούν για αγάπη, δεν έχουν την ικανότητα να την κρατήσουν στη ζωή τους.

*Έτσι τον έμαθα και τον έρωτα.
Έμαθα πως είναι μεγαλύτερος απ'
τον άνθρωπο, είναι, λοιπόν,
ακατόρθωτος.*
ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΦΤΥ-ΦΙΦΤΥ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΑ

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

*Ήξερα πια. Το πέταγμα τους εκείνο – πως είμουν εγώ.
Πώς τα πουλιά μου εκείνα – είμουν εγώ. Η ψυχή μου,
που λέτε σεις. Και φτερουγίζουν απάνω μου εκείνα,
φτερούγιζε αυτή.*

Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΟΛΛΩΝ

7. Το ρωμαϊκό και οι χαμένες γενιές του

Στο βιβλίο είναι διάχυτη η πίκρα που προκαλείται από τη διαπίστωση ότι οι ιστορικές συγκυρίες οδήγησαν στο χαμό τις δύο πρώτες μεταπολεμικές γενιές της Ελλάδας.

Το κεφάλαιο ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο χάθηκε η πρώτη, μετά τον πόλεμο, γενιά του ρωμαϊκού. Ταυτόχρονα συνιστά έναν πικρό επιμνημόσυνο ύμνο γι' αυτήν και τα προδομένα της νεανικά όνειρα. Ο πατέρας του Κώστα, ο μικρός ράφτης της Σούρπης, αντιπροσωπεύει στο *Διπλό Βιβλίο* αυτή τη γενιά, που θα δει τους αγώνες και τις θυσίες της για τον τόπο όχι μόνο να μην αποδίδουν αλλά και να αμαυρώνονται, να διασύρονται, να ευτελίζονται.

Η συμμετοχή του μικρού ράφτη στους εθνικούς και λαϊκούς αγώνες παρουσιάζεται σε αναβαθμούς: Πολεμιστής στο αλβανικό μέτωπο ο Αναστάσης, δεν παραδίδει το όπλο του μετά την κατάρρευση. Αναμένοντας πως θα το ξαναχρειαστεί, το κρύβει παρακινώντας κι άλλους να κάνουν το ίδιο, απόδειξη πως για κείνον ο πόλεμος δεν έχει τελειώσει, παρόλο που στο μεταξύ έχει αρχίσει η τριπλή Κατοχή. Στη συνέχεια έρχεται σ' επαφή με τους κομμουνιστές τσαγγαράδες του Βόλου και η μικρή αντιστασιακή ομάδα που οργανώνει, εντάσσεται στο ΕΑΜ παρόλο που ίδιος δεν είναι κομμουνιστής. Ξεκινώντας τη δράση του ο μικρός ράφτης δε θα αργήσει να περάσει από την άγνοια στη γνώση (είναι το δεύτερο πρόσωπο του βιβλίου που ακολουθεί αυτήν την πορεία). Διαβάζοντας τα παράνομα έντυπα, σιγά-σιγά αφυπνίζεται ιδεολογικά και πολιτικά. Ο πόλεμος, η αντίσταση, ο σοσιαλισμός, η δημοκρατία, η πατρίδα, η ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, θα διαρρήξουν το μικρό κύκλο της συγυρισμένης του ζωής και θα τον βάλουν μέσα στον απέραντο κύκλο της ανθρωπότητας. Ο αγώνας του δε στοχεύει πια μόνο στην απελευθέρωση αλλά αποκτά έναν ακόμα πιο διευρυμένο στόχο. Γίνεται για ένα όνειρο τόσο μεγάλο, που μοιάζει με μύθο. Πρόκειται για το όραμα του μετασχηματισμού της μεταπολεμικής Ελλάδας σε μια χώρα όχι μόνο ελεύθερη και ανεξάρτητη αλλά και δημοκρατική και κοινωνικά δίκαιη, για το όραμα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της. Ο ασήμαντος, ο καθημερινός άνθρωπος, ο «μικρός» ράφτης, έχει πια μεταμορφωθεί σ' έναν συνειδητοποιημένο αγωνιστή.

Όμως τα πράγματα δυσκολεύουν. Όσο φουντώνει η Αντίσταση, μαζί με τον εξωτερικό εχθρό, τους Γερμανούς, εμφανίζεται κι ένας εσωτερικός· ο διχασμός, η απέναντι πολιτική παράταξη και οι δικές της ιδιαίτερες επιδιώξεις.

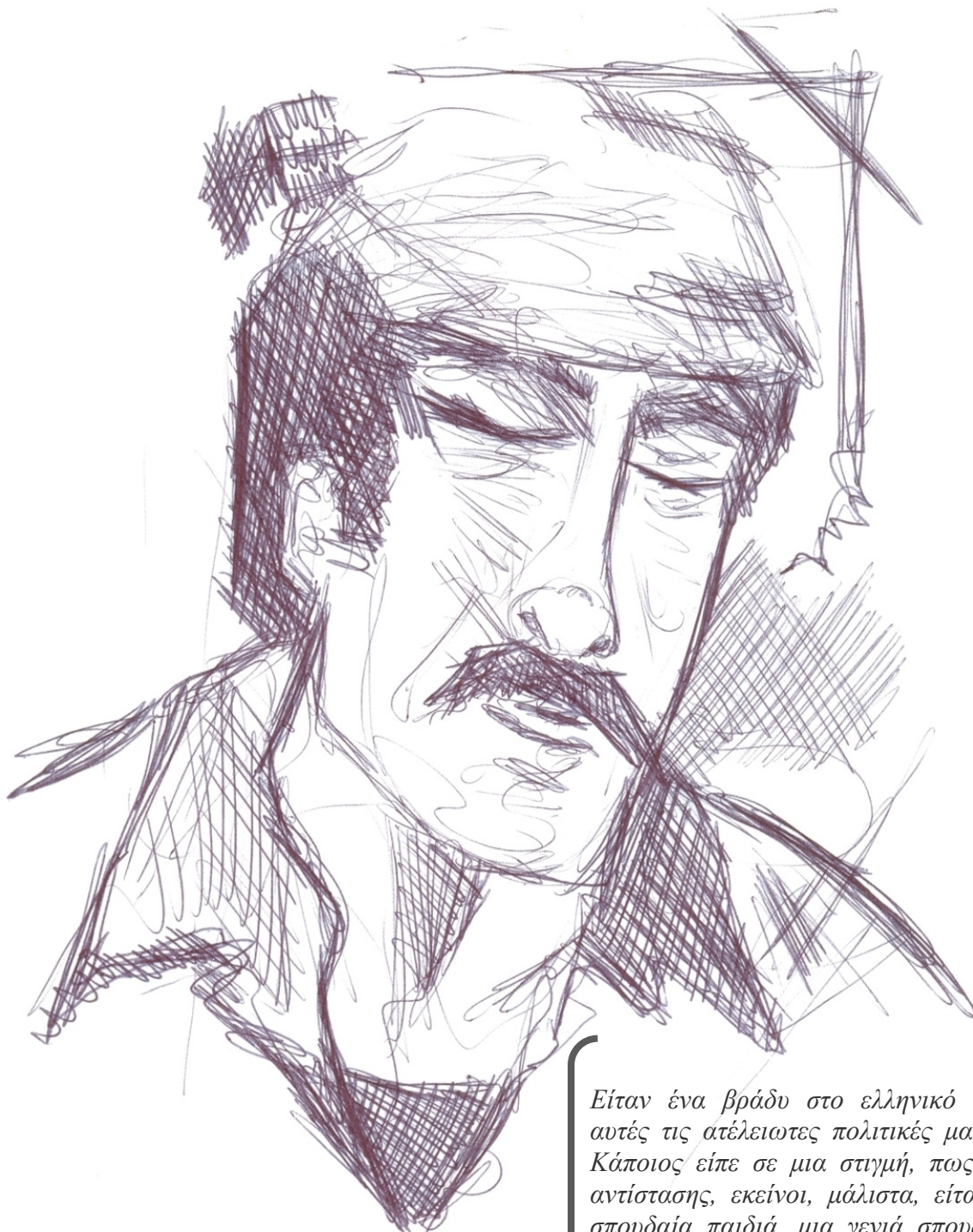
ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Παρά τους κινδύνους, η γενιά του Αναστάση θα πράξει αταλάντευτη το χρέος της. Χιλιάδες Έλληνες, άντρες και γυναίκες, θα συνεχίσουν το παιχνίδι με το θάνατο, αφοσιωμένοι στο μεγάλο όνειρο που θα το υπερασπιστούν συλλογικά και με αυταπάρνηση.

Μέρος των αγώνων τους δικαιώνεται. Η Ελλάδα απελευθερώνεται, ο ξένος κατακτητής φεύγει. Όμως το υπόλοιπο όνειρο, για έναν κόσμο δίκαιο, μένει ανεκπλήρωτο. Κι όχι μόνο δε δικαιώνεται αλλά η σπουδαία εκείνη γενιά, που αγωνίστηκε και θυσιάστηκε γι' αυτό, θα πληρώσει ακριβά τη φιλοπατρία της. Ανίδειη, ανώριμη, απονήρευτη, καθοδηγημένη στραβά από τους ηγέτες της, θα ηττηθεί στον Εμφύλιο από τους εσωτερικούς αντιπάλους της και θα βρεθεί υπόλογη στους νικητές.

Για το μικρό ράφτη αρχίζει τώρα η αντίστροφη πορεία, η κάθοδος. Θα συλληφθεί και θα μείνει χρόνια στη φυλακή περιμένοντας το θάνατο. Εκεί θα τον βρουν οι χειρότερες στιγμές του Εμφυλίου και θα τον βασανίσουν οι αμφιβολίες για το κατά πόσο δικαιώθηκε ή όχι ο αγώνας, κατά πόσο οι ενέργειές τους ήταν οι σωστές, αν έφταιξε και ο ίδιος ή όχι. Και όπως εκατοντάδες άλλοι συναγωνιστές του, στο τέλος περιμένει το θάνατο ως σίγουρη ανταμοιβή αλλά και ως ένα είδος ηρωικής δικαίωσης για τον ηττημένο.

Μέχρι εδώ η ιστορία του Αναστάση δε διαφοροποιείται παρά μόνο στις λεπτομέρειές της από αυτές των άλλων συναγωνιστών του. Από δω και πέρα όμως, η δική του προσωπική ιστορία σφραγίζεται από την παρέμβαση μιας μοχθηρής θείας. Αυτή θα μετατρέψει σε προσωπική της σταυροφορία την κοινωνική αποκαθήλωση του Αναστάση, που η συμμετοχή του στον αγώνα τον έχει ανυψώσει από το επίπεδο του μικρού ράφτη στο επίπεδο του ήρωα αγωνιστή. Φαινομενικά ο σκοπός της είναι η σωτηρία του από το εκτελεστικό απόσπασμα. Στην πραγματικότητα όμως αποσκοπεί στην ταπείνωσή του. Μαζί με τις κρατικές αρχές αναβάλλουν την εκτέλεσή του, μέχρι που αυτό αρχίζει να φαίνεται ύποπτο. Κλέβοντάς του το θάνατο που θα είχε μαζί με τους συναγωνιστές του, αφήνουν να εδραιωθεί η εικόνα του προδότη, που οι ίδιοι έφτιαξαν γι' αυτόν. Έτσι, του στερούν ακόμα και την ελάχιστη δικαίωση του ηττημένου, το φωτοστέφανο του μάρτυρα, που ο θάνατος απέδωσε στους υπόλοιπους συντρόφους του. Με την παρέμβαση της θείας η προσωπική του τύχη αποσυνδέθηκε από τη συλλογική, το ίδιο όμως και η τιμή του.

Είταν ένα βράδυ στο ελληνικό καφενείο μ' αυτές τις ατέλειωτες πολιτικές μας κουβέντες. Κάποιος είπε σε μια στιγμή, πως εκείνοι της αντίστασης, εκείνοι, μάλιστα, είχαν όλοι τους σπουδαία παιδιά, μια γενιά σπουδαία παιδιά. Και πήγαν όλοι χαμένοι – σαν το σκλί στ' αμπέλι.

ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Αναγνωρίζοντας τη δική του προσωπική ήττα απέναντι στους μηχανισμούς του εμφυλιοπολεμικού κράτους, ο Αναστάσης υπογράφει τη δήλωση αποκήρυξης φρονημάτων και ζει μέχρι το θάνατό του νικημένος, ταπεινωμένος, περιθωριοποιημένος και αδικαίωτος, απαξιωμένος τόσο από τους ομοϊδεάτες του όσο και από τους αντιπάλους. Η ιστορία του, παρά τις ιδιαιτερότητές της, προβάλλει ως ένα καθολικό πρότυπο για τις δοκιμασίες της γενιάς του, που όχι μόνο νικήθηκε αλλά καθυβρίστηκε, ταπεινώθηκε, ρημάχτηκε.

Η γενιά του νεαρού μετανάστη Κώστα, που ακολουθεί, κουβαλάει μαζί της ως κληροδότημα τα πάθη της προηγούμενης. Μεγαλώνοντας σε μια Ελλάδα που αδυνατεί να ορθοποδήσει οικονομικά και να κυβερνηθεί στη βάση της συμφιλίωσης, η νέα γενιά ασφυκτιά και ένα μεγάλο μέρος της ζητά, ως διέξοδο, μια καινούργια πατρίδα με τη μετανάστευση. Όμως, ενώ θα απομακρυνθεί από τη μητέρα-πατρίδα, τον αφιλόξενο γενέθλιο τόπο, στη χώρα υποδοχής δε θα βρει παρά μια ακόμα πιο αφιλόξενη μητριά. Μια γενιά ξένη στην πατρίδα της και ακόμα πιο ξένη στη χώρα όπου αναζήτησε καινούργια πατρίδα, θα χάσει τελικά τον εαυτό της, την ταυτότητά της μέσα στη δίνη της σύγχρονης μεταπολεμικής εποχής. Ξεριζωμένη από την πατρίδα της αλλά και χωρίς τη δυνατότητα προσαρμογής στο νέο τόπο, ούτε καινούργια πατρίδα θα βρει τελικά, αλλά ούτε και στην παλιά θα μπορέσει να επιστρέψει ουσιαστικά.

Ακόμα κι εκείνοι που θα μείνουν πίσω, όπως η Αναστασία και ο Βασίλης, δε θα καταφέρουν να αποτινάξουν τη βαριά κληρονομιά της ήττας. Η Αναστασία, στιγματισμένη από την ηθική συντριβή του πατέρα και εξουθενωμένη από την οικονομική δυσπραγία, στο τέλος κάνει έναν συμβατικό γάμο, χωρίς όμως να καταφέρει να ξεφύγει από το βαρύ παρελθόν. Οι μνήμες του Εμφυλίου είναι ισχυρές και στη νέα της οικογένεια, αφού νικητές και νικημένοι μοιράστηκαν την ίδια οδύνη. Γαντζωμένη στα κοριτσίστικα όνειρα – πουλιά, που την παρηγορούν για την αθλιότητα της πραγματικής της ζωής, όταν χαθούν κι αυτά, θα απομείνει μόνη με τους συμβιβασμούς και τις μνήμες της. Απογοητευμένη από την αποτυχία του «συγγραφέα» να υπερβεί το παρελθόν και να ολοκληρώσει το βιβλίο του, θα αποκόψει και το τελευταίο απομεινάρει της «Διοτίμας του ονείρου», τις κοτσίδες της, που τη συνέδεαν με την τυραγνισμένη μορφή της μητέρας της. Θα τις προσφέρει σ' αυτόν, άχρηστη ανταμοιβή για ένα άχρηστο, ατέλειωτο έργο.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Τελικά, οι συλλογικές και ατομικές τραγωδίες ορίζουν στο *Διπλό Βιβλίο* και την έννοια του ρωμαίικου. «Ρωμαίικο ... είναι καημός μονάχα¹⁴» θα πει στο δεύτερο κεφάλαιο ο «συγγραφέας» στον Κώστα και η Αναστασία θα συμπληρώσει: «Καημός είναι όλο το ρωμαίικο, Κώστα»¹⁵. Ρωμαίικο είναι το δάκρυ της νύφης τη μέρα του γάμου της, το μαύρο ρούχο του πένθους, ο βουβός πόνος του ξεριζωμού και του χωρισμού, τα χαμένα προσωπικά όνειρα και τα ανεκπλήρωτα συλλογικά οράματα. Το βρίσκει κανείς ακόμα στην προίκα, στην καρτερικότητα, στην τέχνη της μάνας να κρύβει τη φτώχεια αλλά και στην αταξία, «την αναρχία, το κλεψιμαίικο», στο «άρτζι-μπούρτζι»¹⁶ και στην ατελείωτη πολιτικολογία του καφενείου.

Ο ρωμαίικος καημός βρίσκεται στις ρίζες της διαμόρφωσης του σύγχρονου Έλληνα. Κάθε αρετή ή στρέβλωση έχει την αφετηρία της εκεί. Η προσωπική ιστορία του Κώστα και των άλλων μεταναστών το επιβεβαιώνει.

Όχι, έλεγα στο τέλος, ας μην πάω στην Ελλάδα και φέτος μ' αυτή την τέταρτη άδεια. Να 'τανε κάτι σα δοκιμή, πες το αναμέτρηση, δεν ξέρω με τι, απολογισμός, κάτι ν' αρχίσω, κάτι να τελειώσω εκεί – μάλιστα, να πήγαινα. Μα δεν έχω τίποτα να δοκιμάσω εκεί, να ξεκαθαρίσω τίποτα. Ένας εξόριστος θα 'μαι, μες στον δικό μου τον τόπο, ένας πρόσφυγας, όπως είναι όλοι τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΙ – ΜΙΚΡΟΣ
ΠΡΟΛΟΓΟΣ

¹⁴ ο.π., σ. 51.

¹⁵ ο.π., σ. 188.

¹⁶ ο.π., σ. 46.

VII. Για το Διπλό Βιβλίο και το συγγραφέα του

(αποσπάσματα)

Κατά τον ίδιο τρόπο, θα μπορούσαμε ν' αναζητήσουμε έναν επιπλέον παραλληλισμό ανάμεσα στον Σολωμό και τον Χατζή: Ο Σολωμός αντιπροσώπευε ένα σημείο σύνδεσης των διαφόρων ξεχωριστών ρευμάτων της νεοελληνικής πολιτιστικής παράδοσης, την εποχή της μεγάλης Επανάστασης και στα πρώτα χρόνια του Βασιλείου της Ελλάδας. Ο Χατζής έζησε μια άλλη μεγάλη εποχή ανατροπών: από τη Μικρασιατική Καταστροφή (με συνέπεια την απορρόφηση της χιλιόχρονης ελληνικής διασποράς) ως τον πόλεμο, την Αντίσταση, τον Εμφύλιο (και τη νέα διασπορά): γι' αυτό και αναφέρεται στο έργο του, που είναι έργο ανάκτησης και αξιολόγησης της παράδοσης.

Και πάλι στο Σολωμό και στις σημειώσεις του στους Ελεύθερους Πολιορκημένους, το ημιτελές Ποίημα του Χρέους, μας οδηγούν οι σκόρπιες σημειώσεις του συγγραφέα για τον εαυτό του στον Επίλογο, που ανοίγουν μια νέα προοπτική για την ανάλυση του Διπλού Βιβλίου: ο Χατζής αφού έζησε από το εσωτερικό της την πραγματικότητα των χωρών του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, στην επιστροφή του στην Ελλάδα είναι σε θέση να δει τον κόσμο και από τις δύο απόψεις – και τη «δυτική» και τη «σοσιαλιστική».

Το Διπλό Βιβλίο είναι λοιπόν, στην πραγματικότητα, ένα βιβλίο παραπάνω από διπλό – ή τέλος πάντων είναι ένα διπλό βιβλίο με ποικίλες έννοιες, στο οποίο πλέκονται παρελθόν και παρόν της Ελλάδας, μέσα από τις ζωές του πατέρα και του γιου· οι «δύο ταχύτητες» της σύγχρονης Ευρώπης, μέσα από τις δύο πραγματικότητες της Ελλάδας και της Γερμανίας της δεκαετίας του Εβδομήντα· η εξορία και η επιστροφή, που μπορεί να γίνει μια νέα εξορία, γιατί το πέρασμα του χρόνου άλλαξε τους τόπους της μνήμης· η «αποσπασματοποίηση» του παραδοσιακού μυθιστορήματος, τέλος, με το θάνατο του συγγραφέα, και τη σύγχρονη γέννηση ενός καινούριου μυθιστορήματος, στο οποίο οι πρωταγωνιστές γίνονται με τη σειρά τους συγγραφείς και στο οποίο το εκφραστικό εργαλείο προσαρμόζεται κάθε φορά στις ανάγκες της δομής.

Ένα βιβλίο, τελικά, που παράδοξα δεν «πάλιωσε», παρότι αντανακλά, στην αναπαράσταση των πολιτικών συζητήσεων, μια πραγματικότητα που έχει δύσει οριστικά, εκείνη των δύο αντίθετων πόλεων και των αναμοχλεύσεων της ελληνικής αριστεράς που δοκιμάστηκε από την ήττα κι από μίαν εικοσάχρονη καταπίεση.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Παράδοξα, οι εσωτερικοί υπαινιγμοί των «φιλοσόφων» του ελληνικού καφενείου της Στουγκάρδης, ακριβώς επειδή είναι ακατανόητοι σε όποιον δεν βρίσκεται μέσα στα βιώματα της Ελλάδας, δεν απαιτούν σχολαστικές εξηγήσεις: χρειάζονται μόνο για να εντοπίσουν τη στιγμή της μεγαλύτερης σύγχυσης και αποδιάρθρωσης μιας ιδεολογίας και μιας οργάνωσης του κόσμου που, μετά είκοσι χρόνια, μοιάζει να έλιωσε σαν χιόνι στον ήλιο, αφήνοντας πίσω της ένα απρόβλεπτο μέλλον.

(L. Marchelli Loukas, «Ρεαλισμός και μεταφορά: Επιμονή και καινοτομίες στο «Διπλό Βιβλίο» του Δημήτρη Χατζή», *Η λέξη*, 144 (1998), σ. 222-223)

«Αναρωτιέται όμως κανείς», γράφει ο Καλιόρης, «αν η ολοκλήρωση αυτού του μυθιστορήματος θα ήταν εφικτή ή και *ευκαία*» - περιορίζομαι να υπογραμμίσω αυτό το «ευκαία». Σε άλλο σημείο τονίζει: «Έτσι αυτό που μπορεί να ορίζει αρνητικά το *Διπλό βιβλίο* (δηλαδή ως προς αυτό που δεν είναι) φέροντάς το αντιμέτωπο με την ίδια του την φιλοδοξία, μπορεί και από μια άποψη να το ορίζει και θετικά, δείχνοντας πως από μια σκόπευση που δεν έφτασε μέχρι το τέρμα της, και ακριβώς γι' αυτό, προέκυψε ένα παράπλευρο νόημα. Ο καλύτερος ίσως τρόπος να το οικειωθεί κανείς σ' αυτή του τη δυνητικότητα», συνεχίζει ο Καλιόρης, «είναι να το προσεγγίσει ταυτόχρονα με δύο διαφορετικές ματιές: διαλύοντάς το στα εξ'ων συνετέθη, δηλαδή σε μια συλλογή από αυτοτελείς νουβέλες που συμπληρώνουν επάξια τις υπόλοιπες συλλογές του συγγραφέα και προσλαμβάνοντάς το όπως δίνεται, δηλαδή σαν ένα ιδιότυπο, "άκτιστο" ή "παραστρατημένο" μυθιστόρημα, που καθ' οδόν μετατρέπεται σε μυθιστόρημα της ίδιας του της μυθιστορηματικής αποτυχίας». [...]

Το κρίσιμο σημείο αυτής της συζήτησης, όπως αντιλαμβάνεστε, είναι η πλοκή και η προγραμματισμένη της συνέχεια όπως τη γνωρίζουμε από την ένδοξη ρεαλιστική παράδοση. Η απουσία πλοκής στο νεότερο μυθιστόρημα είναι συνήθως μια προγραμματισμένη ασυνέχεια ή όπως στην περίπτωση του *Διπλού βιβλίου*, μια ασυνέχεια που προέκυψε από την ενστικτώδη αντίδραση του συγγραφέα να επινοήσει ή να κατασκευάσει ένα πλασματικό νοηματοδοτικό κέντρο, ορατό ή αόρατο, το οποίο θα ενορχήστρωνε την πολλαπλότητα των στοιχείων που ενυπάρχουν στον μύθο του. Αυτό που χωρίς υποτιμητική διάθεση χαρακτηρίστηκε «αποτυχία», συνιστά το θρίαμβο του καλλιτεχνικού ενστίκτου και της πνευματικής εντιμότητας του Δημήτρη Χατζή. Όποιες κι αν ήταν οι αρχικές προθέσεις του – απόρροια της ίδιας της συγγραφικής του

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

παράδοσης και της ιδεολογικής του τοποθέτησης – κατάλαβε και μαρτύρησε ότι ο κόσμος του ΑΟΥΤΕΛ δεν μπορεί να υπαχθεί στην ενοποιητική λειτουργία μιας σφιχτοδεμένης πλοκής· κατάλαβε και μαρτύρησε ότι η μετάβαση από τη «μικρή μας πόλη» στη μοντέρνα βιομηχανική μεγαλούπολη κατακερματίζει την ανθρώπινη εμπειρία και καθιστά αδύνατη την υπαγωγή της σε ένα συνθετικό – εναρμονιστικό σχήμα μυθιστορηματικής αφήγησης. Αυτό που τόσο διορατικά υποψιάστηκαν ο Γιάννης Καλιόρης και ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, σε ό,τι αφορά το μοντερνισμό του *Διπλού βιβλίου*, πιστεύω πως οφείλουμε να το προεκτείνουμε και να του δώσουμε όλη τη σημασία που του αξίζει: να το αποσπάσουμε το *Διπλό βιβλίο* από την κατηγορία του επιγονικού ρεαλισμού και να το εντάξουμε στα σίγουρα και πολύτιμα κέρδη της νεοτερικής μας πεζογραφίας.

(Σπύρος Τσακνιάς, «Το Διπλό βιβλίο και οι δύο προοπτικές», στο Δημήτρης Χατζής, *Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1999, σ. 185-186, 188)

Μόνο ο Κώστας είχε αποδυθεί εντελώς και είχε «σκοτώσει» το ελληνικό παρελθόν του και είχε μπει –*tabula rasa* (ως Κάσπαρ Χάουζερ)- στον σημερινό κόσμο, πηγαίνοντας στη Γερμανία. Εκεί βρίσκεται η σημασία της αναχώρησής του στη Γερμανία: επειδή στην Ελλάδα δεν υπήρχε ακόμα αυτός ο σημερινός κόσμος, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που να δώσει στον Χατζή ικανοποιητικές δυνατότητες για μια σκηνοθεσία αντιθετική με τη σκηνοθεσία του κόσμου του παρελθόντος. Στον καινούργιο κόσμο δυσκολεύεται ο Συγγραφέας επίσης να γράψει το βιβλίο του, για το ρωμείο στο σημερινό κόσμο· το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να βοηθάει τον Κώστα να επιβιώσει και να γράψει το δικό του βιβλίο. Κι αυτό το δεύτερο βιβλίο, του σημερινού κόσμου, απομένει επίσης ατελές μέσα στο *Διπλό βιβλίο*· υπάρχουν στο τέλος μόνο κομμάτια, πυρήνες, για το βιβλίο που αρχικά ήθελε να γράψει. Φταίει γι' αυτό, το ότι η πορεία του σημερινού κόσμου και ιδιαίτερα το μέλλον της Ελλάδας μέσα σε αυτόν, δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμα· το μόνο που υπάρχει είναι η ελπίδα για τον καλύτερο κόσμο, κι αυτή η ελπίδα βρίσκεται, έστω και με αόριστη και αρκετά ουτοπιστική μορφή, και μέσα στο *Διπλό βιβλίο* και ιδιαίτερα στο τέλος.[...] Όπως ο Γκαίτε τοποθέτησε το ζευγάρι του Μεσαίωνα και της αρχαιότητας και τη γέννηση των Νέων Καιρών στην Ελλάδα, έτσι γυρίζει τους ρόλους ο Χατζής μέσα στο *Διπλό βιβλίο* και τοποθετεί το ζευγάρι του Μεσαίωνα (της παραδοσιακής Ελλάδας όπως το αντιλαμβανόταν) με τους Νέους

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Καιρούς στη Δυτική Ευρώπη, και συγκεκριμένα στη Γερμανία του Γκαίτε, αλλά με σκοπό βέβαια να γίνει, επιτέλους, αυτό το ζευγάριωμα στην ίδια την Ελλάδα.

(Hero Hokwerda, «Οριστική πτώση του Βυζαντίου; Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή και το Βυζάντιο», *Αντί*, 472, (1991), σ. 44, 45)

Στο «Διπλό βιβλίο» (1976) ο Δ. Χατζής ξαναπιάνει θεματικά και χρονολογικά το νήμα του «Τέλους της μικρής μας πόλης». Με τη συσχέτιση των δύο έργων κατανοούμε τη διαπεραίωση από την ιδεολογική στερεότητα και την ξεκάθαρη ατμόσφαιρα του «Τέλους της μικρής μας πόλης» στην πολλαπλή αμηχανία του «Διπλού βιβλίου». Η σύγκρουση δύο κόσμων σε πολλαπλά επίπεδα, συγκροτεί τον πυρήνα και των δύο βιβλίων. Στο πρώτο, η πίστη σε μια νέα τάξη πραγμάτων είναι απόλυτη και καθολική, εξανεμίζεται όμως στο δεύτερο. Ο συγγραφέας μετεωρίζεται στο μεταίχμιο της σύγκρουσης του σημερινού κόσμου της κατανάλωσης και του Αουτέλ με τον παλιό της στέρησης και του ξυλάδικου του Βόλου. Βλέπει το νέο τρόπο ζωής σαν κάτι το αναπόφευκτο αλλά συναισθηματικά τον αρνείται. Η συναισθηματική άρνηση αποτελεί το ψυχολογικό του αδιέξοδο και εκφράζεται στην «Τελευταία αρκούδα του Πίνδου». Ο Σκουρογιάννης γυρίζει στο χωριό του, το Ντομπρίνοβο, ύστερα από είκοσι χρόνια ξενιτειάς και τελικά διαπιστώνει «πως είκοσι χρόνια παιδεύτηκε, ονειρεύτηκε, σ' αυτόν τον ανύπαρκτο τόπο να φτάσει...».

Ωστόσο, το αδιέξοδο του συγγραφέα δεν είναι μόνο ψυχολογικό μα και ιδεολογικό. Η εμπειρία του Χατζή στις ανατολικές χώρες και η επάνοδος του στην Ελλάδα, είναι γεγονότα καθοριστικά για την ιδεολογική του πορεία. Οι φιλόσοφοι του ελληνικού καφεενείου δεν τον ικανοποιούν, μόνο ο Βασιλειάδης ενσαρκώνει τον κομματικό αιρετισμό του συγγραφέα και προβάλλει έμμεσα τις απόψεις του: «Αριστερός – και δεν τα πήγε καλά μ' αυτούς τους δημαγωγούς, τις επιτροπές τους, τις εκδηλώσεις που λέγανε, τα μέτωπά τους. Είπε πάντα ήσυχα και στρογγυλά, πως ένα καινούργιο αριστερό κόμμα χρειάζεται στην Ελλάδα – αριστερό μα μακριά απ' αυτούς».

(Δημήτρης Τζιόβας, *Η πεζογραφία του Δ. Χατζή, ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, *Ανάτοπο από το περιοδικό Ηπειρωτική Εστία*, Γιάννινα 1980 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 4), σ. 16)

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Αλλά και το *Διπλό βιβλίο* είναι γεμάτο μεταβάσεις και στο χρόνο και στο χώρο: από τη Γερμανία στο Ντομπρίνοβο και από τη Σούρπη στους Μολάους. Το πρώτο βιβλίο είναι ο παλιός κόσμος και το δεύτερο ο νέος, ο αβέβαιος χωρίς οδηγίες και σταθερότητες κι αυτή η μετάβαση από το ένα βιβλίο στο άλλο συμπίπτει και με τη μετάβαση από το συγγραφέα, που το πρώτο βιβλίο είναι δικό του, στον αναγνώστη-Κώστα του δεύτερου βιβλίου. Στο *Διπλό Βιβλίο* εκδηλώνεται σαφώς η εγκατάλειψη από το Χατζή της μεσιανικής πίστης στην τεχνολογία και στο μοντέρνο, όπως αυτή προβάλλεται στα πρώτα του διηγήματα και η στροφή του σε ένα είδος μεταμοντέρνας επίγνωσης και απογοήτευσης από το πολλά υποσχόμενο όραμα της βιομηχανικής κοινωνίας.

Εν γένει το έργο του Χατζή χαρακτηρίζεται από μια σειρά μεταβάσεις τις οποίες διαπιστώνει κανείς παρακολουθώντας την πορεία του από το *Τέλος της μικρής μας πόλης* στο *Διπλό βιβλίο*. Στο κοινωνικό επίπεδο παρατηρούμε τη μετάβαση από τη μικρή πόλη σε όλο σχεδόν το ρωμέικο, στο ειδολογικό από το διήγημα στο μυθιστόρημα, στο ιδεολογικό από τη βεβαιότητα και την αισιοδοξία στο σκεπτικισμό και τον αναθεωρητισμό, στο λογοτεχνικό από το συγγραφέα στον αναγνώστη.[...]

Ο Χατζής είναι κάτι περισσότερο από ρεαλιστής πεζογράφος και το ζήτημα είναι να καθορίσουμε αυτή την περισσή διαφορά του από τους άλλους ρεαλιστές. Κατά τη γνώμη μου αυτό γίνεται αν προσθέσουμε το επίθετο ουμανιστικός ως προσδιορισμό του είδους του ρεαλισμού του, όπως άλλοι παλαιότερα πρόσθεταν το κριτικός, το σοσιαλιστικός ή το κοινωνικός. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αντικαταστήσει τον όρο «ουμανιστικός ρεαλισμός» με έναν άλλο παρεμφερή το «νοσταλγικός ρεαλισμός» ή «ρεαλισμός της νοσταλγίας», αν δει τα πράγματα μέσα από το πρίσμα της εξορίας και τη διττή θέαση που αυτή παρέχει σε έναν εξόριστο συγγραφέα: αυτή της ειρωνικής απόστασης και εκείνη της νοσταλγικής μέθεξης.

(Δημήτρης Τζιόβας, «Η πεζογραφία του Δ. Χατζή, ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, ο.π., σ. 51, 52)

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Δύο σημεία του αφηγηματικού διαλόγου

Όταν στο τέλος του τρίτου κεφαλαίου ο Συγγραφέας ονομάζει τον Κώστα «Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα», δείχνει να αναφέρεται όχι μόνο στη ζωή του Κώστα (κοινός τόπος, παραδείγματος χάριν, μεταξύ του ήρωα και του Κάσπαρ Χάουζερ, η Γερμανία), αλλά και στην αφηγηματική του υπόσταση. Ο Κάσπαρ Χάουζερ «μεγαλωμένο, πια, παλικάρι, δεν ήξερε να μιλήσει καθόλου – καμιάν ανθρώπινη γλώσσα. Όχι πως ήταν βουβό – να μιλήσει δεν ήξερε». Η άγνοια του λόγου αναφέρεται ίσως τόσο στην προ-αφηγηματική ύπαρξη του Κώστα όσο και στην έλλειψη της αντίληψης του γενικότερου πλαισίου μέσα στο οποίο κινείται η ιστορία του. Χρίζοντας τον Κώστα αφηγητή, ο Συγγραφέας του προσφέρει τη δυνατότητα να μιλήσει, ενώ, παράλληλα, με τις δικές του επεμβάσεις στην αφήγηση, τον οδηγεί προς μια ευρύτερη αντίληψη του χώρου στον οποίο κινείται. Η μαθητεία του Κώστα ολοκληρώνεται με τη μετατροπή του σε αυτοδύναμο αφηγητή που εγκιβωτίζει στην αφήγησή του το βιβλίο του Συγγραφέα. Η παράλληλη διδασχία και μαθητεία από μέρους του Συγγραφέα πραγματώνεται με τη σταδιακή του υποχώρηση. Καθώς ο ήρωας του βιβλίου ενδυναμώνει την αφηγηματική του υπόσταση, αποκτά μια οντότητα που δεν καλύπτεται από τις αρχικές προθέσεις του Συγγραφέα να χρησιμοποιήσει τον Κώστα για να ανακαλύψει το ρωμαϊκό και τον σημερινό άνθρωπο. Αντιμέτωπος με το δίλημμα να δημιουργήσει έναν πλαστό κόσμο ή να αφήσει την πραγματικότητα να κανονίσει την πορεία των ηρώων του, ο Συγγραφέας διαλέγει τη δεύτερη λύση, και συνεπώς εν μέρει αχρηστεύεται.

Με το νέο αυτόν διακανονισμό των ρόλων, ο Συγγραφέας και ο Κώστας κλείνουν την αφήγηση με έναν διάλογο που βρίσκεται στους αντίποδες του διαλόγου του τρίτου κεφαλαίου. Έχοντας απολυθεί από το εργοστάσιο και μη γνωρίζοντας ακόμα (την ώρα της ιστορίας) την τύχη του Συγγραφέα (την οποία ωστόσο γνωρίζει την ώρα της αφήγησης), ο Κώστας βλέπει τον Συγγραφέα να τον πλησιάζει και να του μιλάει μέσα στο θόρυβο. «Κάτι μου λέει – και δεν ακούεται. Δεν ακούεται – και καταλαβαίνω. Πολύ καθαρά τα καταλαβαίνω μέσα στο δαιμονισμένο θόρυβο. Είναι κείνα που 'γραψε στο ξεχωριστό του σημείωμα». Οι δυο αφηγήσεις επικοινωνούν όταν ολοκληρώνονται οι αντίστροφες πορείες των δυο αφηγητών: από τη σιωπή προς τον λόγο και από τον λόγο στη σιωπή. Ο αφηγηματικός λόγος του *Διπλού βιβλίου* αρθρώνεται στη διάρκεια αυτής της πορείας και τελειώνεται με την επικοινωνία των δύο αφηγήσεων.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Σημεία του διαλόγου του Διπλού βιβλίου με άλλα κείμενα

Ένας πιο συγκεκριμένος διάλογος επιχειρείται ίσως με δύο κείμενα γραμμένα από συγγραφείς που ανήκουν σε διαφορετικές λογοτεχνικές γενιές: το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1943) του Νίκου Καζαντζάκη και το *Στου Χατζηφράγκου* (1963) του Κοσμά Πολίτη. Και στα δύο έργα εμφανίζεται ως πρόσωπο της αφήγησης ο (ή ένας) συγγραφέας.

Στην περίπτωση του Καζαντζάκη, ο Συγγραφέας παρουσιάζεται από την αρχή ως ένας «χαρτοπόντικας» που συναντά τον «λεύτερο άνθρωπο». Η αντίθεση της συμπεριφοράς των δύο προσώπων διατηρείται ως το τέλος, ενώ η αφήγηση επικεντρώνεται στον βίο και στην πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, ο οποίος ενσαρκώνει με πράξεις και με λόγια τον «λεύτερο άνθρωπο» που ανακάλυψε στην αρχή ο Συγγραφέας. Στο *Διπλό βιβλίο* του Χατζή επαναλαμβάνεται το σχήμα: ο Συγγραφέας βρίσκει έναν ήρωα, ο διάλογος ωστόσο μεταξύ των δύο προσώπων είναι σε μεγάλο βαθμό αφηγηματικός (πραγματώνεται, δηλαδή, στην εναλλαγή των αφηγητών). Η σχέση: ανώτερος ήρωας – κατώτερος Συγγραφέας, απουσιάζει (άλλωστε και ο Κώστας ως ήρωας μυθιστορήματος βρίσκεται μάλλον στους αντίποδες του Ζορμπά) και αντικαθίσταται από τη σχέση: ο Συγγραφέας αναζητεί και ο ήρωας προσφέρει. Η αναζήτηση και η προσφορά αποκαλύπτονται όμως τελικά αμοιβαίες, καθώς από την πλευρά του ο Κώστας αναζητεί τη δυνατότητα να εκφράσει τις εμπειρίες του και ο Συγγραφέας του την προσφέρει. Συγχρόνως η προσφορά του Κώστα δεν ανταποκρίνεται στις αναζητήσεις του Συγγραφέα (ο Συγγραφέας γυρεύει το «ρομέικο» και τον «σημερινό άνθρωπο», ενώ ο Κώστας του προσφέρει τη συγκεκριμένη του περίπτωση, στην οποία εμπλέκεται ο Συγγραφέας.

(Ελλη Φιλοκύπρου, «Ο Διάλογος των αφηγητών στο Διπλό βιβλίο του Δ. Χατζή», *Ελληνικά*, 42, (1992), σ.35-36, 37-38)

Ο ίδιος ο συγγραφέας δίνει πολύ ανάγλυφα τον χαρακτηρισμό του βιβλίου του που είναι και χαρακτηρισμός του πιστεύω του. Μια αφόρητη, αποπνικτική μοναξιά που αναδύεται απ' όλες τις σελίδες του, είτε περιγράφει το ξυλάδικο του Βόλου είτε το Ντομπρίνοβο και την τελευταία αρκούδα της Πίνδου είτε την Στουτκάρτη των ελλήνων μεταναστών με τη ζωή-ρομπότ, είτε ακόμη την Ελλάδα με τα τραύματα τις χιλιάδες και τους συμβιβασμούς τις χιλιάδες. Κι' είναι τόσο πολύ το φορτίο του σε πόνο, πίκρα, μοναξιά, κούραση, που λες κι' ο ίδιος ο συγγραφέας δεν μπορεί να το σηκώσει, εισχωρεί ο ίδιος

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

μέσα στο βιβλίο, γίνεται ένα με τον ήρωα, με τους ήρωες, σαρκάζει με την ίδια την κατάντια του, σαστίζει, τα χάνει, λυγίζει από το βάρος και παραιτείται. Ναι, ναι στο τέλος παραιτείται, κι' αφήνει τη συνέχεια να την πουν οι ίδιοι οι ήρωες ο Κώστας της Έρημης Χώρας κι' η Αναστασία – Διοτίμα του ονείρου. Εκείνος, ο συγγραφέας φεύγει και δε φεύγει, αρνείται κι' όμως ακόμη σπαράζει, κλείνει με δέκα πιθανά κλεισίματα το βιβλίο και πάλι δεν το κλείνει τελικά, τ' αφήνει εκεί, σαν ανοικτή πληγή να θυμάται και να θυμίζει . [...]

Μέσα στο «Διπλό βιβλίο» ο κάθε έλληνας θα δει σαν μέσα από καθρέφτη κι' ένα μικρό κομμάτι του δικού του πορτραίτου. Στο πρόσωπο του Κώστα, θα δει το τρυφερό βλαστάρι που φύτρωσε απ' το καψαλισμένο δέντρο του εμφυλίου και που ξεκινά ανύποπτο για το θεόρατο στόμα του Δράκου, εκεί σ' ένα εργοστάσιο της Γερμανίας. Στο πρόσωπο της Αναστασίας, της αδελφής του Κώστα, θα δει την δεύτερη όψη αυτού του βλασταριού. Θα δει τα νιάτα που διώχνουν τα τρομαγμένα πουλιά του ονείρου τους με τις φοβερές μνήμες των παιδικών χρόνων και με τον ανύπαρκτο ορίζοντα του αύριο. Στο πρόσωπο του Σκουρογιάννη, του Σταύρου, του Μάστορα, του Βασίλη, θα δει τις τραγικές πτυχές της σημερινής Ελλάδας με τα αδιέξοδα αλλά και τους συμβιβασμούς. Και θα ψάχνει απεγνωσμένα, από την πρώτη ως την τελευταία σελίδα να βρει μια ακτίδα φωτός, ένα παράθυρο, λίγο οξυγόνο. Το οξυγόνο ο συγγραφέας (είναι άραγε τυχαίο αυτό;) το θέλει να βγαίνει απ' τα στιβαρά σαν γουδοχέρι μπράτσα του συντρόφου γερμανού εργάτη, εκεί πέρα στο καταθλιπτικό εργοστάσιο. Το βλέπει σε μια πιο πλατειά, πιο βαθειά αλλαγή που ν' αγκαλιάσει όλες τις Αναστασίες, όλες τις Έρικες, όλους τους καταπιεσμένους του κόσμου κι' όχι μονάχα της ιδιαίτερης του πατρίδας.

(Ελλη Παιονίδου, «Δημήτρη Χατζή: "Το διπλό βιβλίο"», Χαραυγή [Κύπρου], 1977 στο Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989), Δημήτρη Χατζή, ο.π., σ. 894-895*)

Η ύστερη περίοδος του Χατζή, από την επάνοδο στην Ελλάδα ως το θάνατό του, σημαδεύεται από το εγχείρημα υπέρβασης των σχημάτων της εγχώριας Αριστεράς και την εναγώνια αναζήτηση της «Νέας Αριστεράς». Ήδη μετά τη διάσπαση του 1968, την οποία θεωρούσε ως την «πιο σημαντική ενέργεια του υγιέστερου τμήματος της ελληνικής αριστεράς» (Γουλανδρή 1991: 664, 666), είχε στραφεί προς την απαίτηση ίδρυσης ενός κόμματος του «δημοκρατικού σοσιαλισμού», χωρίς ωστόσο να τη συνοδεύει με έναν υψηλό τόνο βεβαιότητας για την επίτευξή του: «Άστεγος, ανέστιος,

ηττημένος και μόνος έχω τουλάχιστον την αίσθηση πως βρίσκομαι κοντύτερα στο αίσθημα και την πίκρα του λαού μας – ένας από τους πολλούς». Το κριτήριο αυτό των πολιτικών πραγμάτων αποτυπώνεται ρητά στο *Διπλό βιβλίο*, τόσο στο κύριο σώμα του έργου όσο και στους «Επιλόγους» που επισυνάπτονται. Καταρχήν τούτο αφορά τον τρόπο γραφής: «Δε μπορώ να προχωρήσω, να τα δέσω πρόσωπα και καταστάσεις σε μια ενότητα. Τα πρόσωπα σπάζουν, το σκηνικό που 'ναι πίσω δε φαίνεται καθαρό – οι δυνάμεις, οι διαρθρώσεις, οι ροπές, οι αντιστάσεις. Το σκηνικό... Δεν είναι ακριβώς ερείπια – είναι κομμάτια, ψηφιά σκορπισμένα. Και δεν ενώνονται το 'να με τ' άλλο». Επίσης, γίνεται ένα με την πολιτική συμπεριφορά του Βασιλειάδη: «Αριστερός – και δεν τα πήγε καλά μ' αυτούς τους δημαγωγούς, τις επιτροπές τους, τις εκδηλώσεις που λέγανε, τα μέτωπά τους. Είπε πάντα ήσυχα και στρογγυλά πως ένα καινούργιο αριστερό κόμμα χρειάζεται στην Ελλάδα – αριστερό μα μακριά απ' αυτούς. Και πως θα 'ναι δύσκολο να γίνει. Εμένα μ' άρεσε πάντα να τον ακούω – και για το καινούργιο κόμμα – μπορεί, λέω, στο τέλος σ' αυτό να πάω και γώ – και για τη δυσκολία - την καταλαβαίνω και γώ με το μικρό το μυαλό μου. Όσο τους βλέπω και τους ακούω τούτους εδώ στο ελληνικό καφενείο μας». Αναμφίβολα, πρόκειται για μια ιδιαίζουσα πολιτική αίσθηση που διαποτίζει τον «Μικρό πρόλογο» που προαναγγέλλει το «Δεύτερο βιβλίο»: «Βιβλίο της μοναξιάς είναι κι αυτό – της δικής σου της μοναξιάς το βιβλίο, στον κανένα τόπο, στον κανένα καιρό – που βρίσκεσαι εσύ πεταγμένος και που 'χω φτάσει και γω. Η παλιά μας κληρονομιά δεν σε βοηθάει σε τίποτα, η φαντασία για τ' αύριο λείπει. Το δικό μας πνεύμα κουρνιάζει πια σωπασμένο μες στο λυκόφως των καιρών. Και το βιβλίο δεν έχει μέσα τις συμβουλές και τις οδηγίες που σου δίνουν από παντού, τις παρηγοριές που ξεγελάνε για λίγο, δεν έχει την πυξίδα που σου λείπει, την πανοπλία που σου χρειάζεται να ντυθείς – να φυλαχτείς, να χτυπηθείς, να νικήσεις» (1977:186, 192, 203).

(Παναγιώτης Νούτσος, *Ο «πολιτικός» Δημήτρης Χατζής. Αναβαθμοί στη διαμόρφωση του λογοτέχνη και φιλολόγου*», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, ο.π., σ. 46-47)

Διαλεκτικός υλισμός

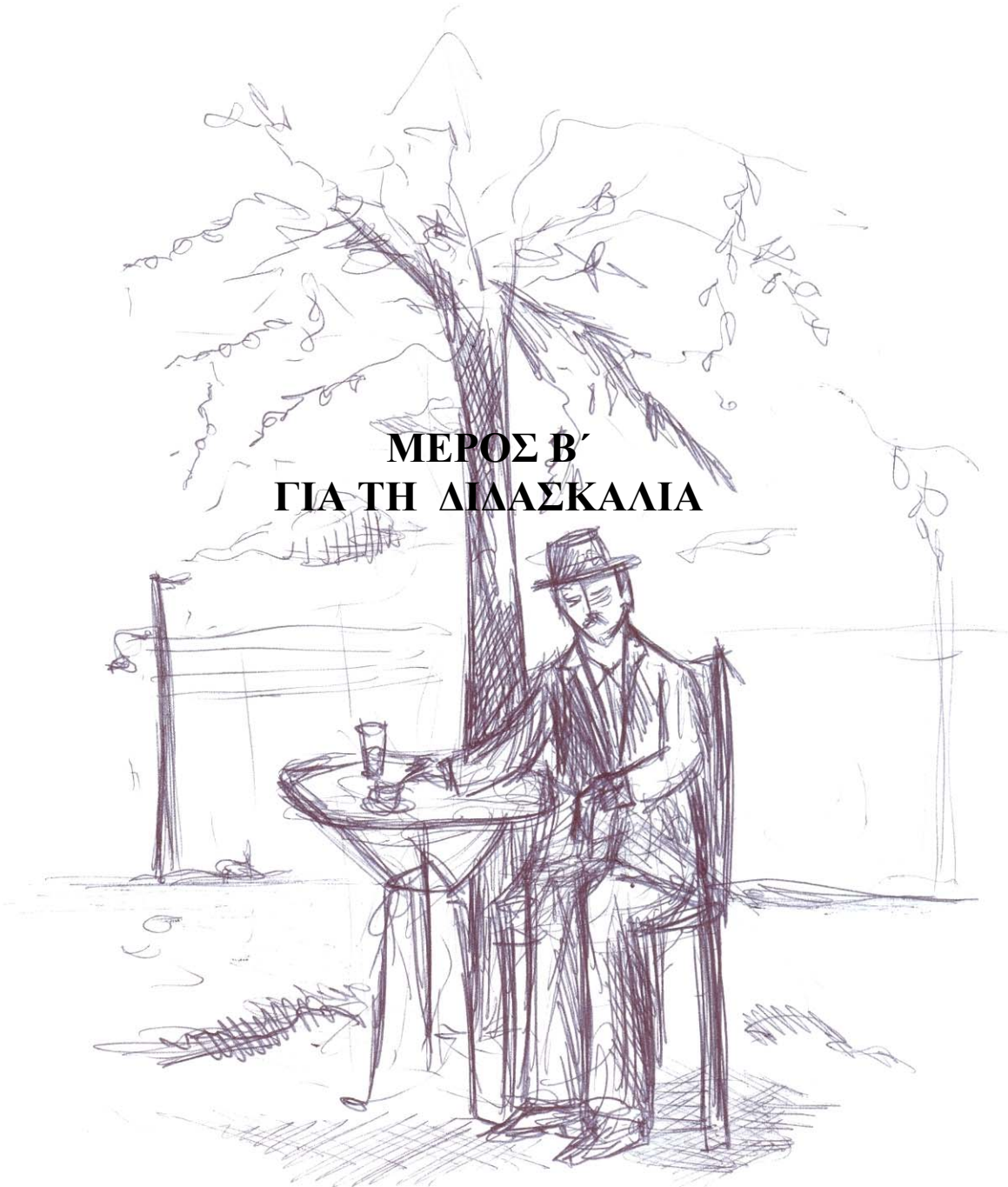
Υπέρμαχος του ιστορικού υλισμού, ο μαρξιστής Χατζής προσέγγισε την πορεία της Ιστορίας υπό το πρίσμα της νομοτελειακής της εξέλιξης εναποθέτοντας, όπως είδαμε, στην Αριστερά τον ιστορικό ρόλο τού να επιτύχει την ολοκλήρωση της νεοελληνικής εθνικής φυσιογνωμίας σε μια προοπτική σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Όσον αφορά

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

τον τόνο του, στα κείμενά του συναντάμε μια γενική έκφραση κατάφασης και ελπίδας, που δεν οφείλεται στην ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, όπως πίστεψαν οι μεσοπολεμικοί φιλελεύθεροι δείκτες, όσο στη συνολική πορεία της Ιστορίας. «Όποιες κι αν είναι οι ιδιομορφίες μας –και τις έχει κάθε λαός τις δικές του- δεν πίστεψα ποτέ σε καμία, κανενός είδους, ελληνική ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα, τίποτα που να βρίσκεται έξω από την ιστορική νομοτέλεια», υποστηρίζει στο τελευταίο του κείμενο. Κι ακόμα: «Ό,τι καλό έχουμε ανήκει στη γενική πρόοδο και ανάπτυξη του κόσμου, που είμαστε τμήμα του. Δεν είμαστε και δεν υπήρξαμε ποτέ κανένα, κανενός είδους, νησί Ροβινσώνων και κανένα υπέρκοσμος αθανάτων... Η γενική νομοτέλεια έχει και για μας την απόλυτη ισχύ του καθοριστικού παράγοντα, τη σημασία ενός άξονα σταθερού γύρω από τον οποίο θα περιστραφούν και τα δικά μας ζητήματα. [...] Η κρίση η σημερινή δεν είναι κρίση του ανθρώπου – είναι κρίση του αστικού κόσμου. Και εποχή κρίσης η εποχή μας δεν μπορεί να μην είναι ταυτόχρονα και εποχή προετοιμασίας για το μεγάλο, το μεγαλειώδες ιστορικό άλμα, σε μια νέα κοινωνία, την κοινωνία της σοσιαλιστικής δημοκρατίας».

(Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική, Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, 2006, σ. 311, 312)

**ΜΕΡΟΣ Β΄
ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ**

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

1. α) Γενικοί διδακτικοί στόχοι

Μέσα από τη μελέτη του *Διπλού Βιβλίου* επιδιώκεται οι μαθητές:

- Να καλλιεργήσουν τη συνήθεια να διαβάζουν λογοτεχνία.
- Να δουν το λογοτεχνικό κείμενο όχι μόνο ως φορέα μηνυμάτων αλλά και ως προσωπική αναγνωστική εμπειρία.
- Να αντιληφθούν ότι η λογοτεχνία συχνά αντανακλά την πραγματικότητα, την οποία μεταπλάθει με τους δικούς της τρόπους.
- Να ανακαλύψουν τη θέση που ο συγγραφέας και το έργο του «κατέχουν» στο σύγχρονο Ν.Ε. λογοτεχνικό τοπίο.

β) Ειδικό διδακτικό στόχοι

Μέσα από τη μελέτη του *Διπλού Βιβλίου* επιδιώκεται οι μαθητές:

- Να δουν τις αγωνίες της μεταπολεμικής Ελλάδας, και τις δυσκολίες μετάβασής της στη σύγχρονη εποχή.
- Να συνειδητοποιήσουν ότι η ιστορική πορεία μιας χώρας σφραγίζει και τις μικρές ατομικές ιστορίες των ανθρώπων της.
- Να προβληματιστούν γύρω από σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα όπως η μετανάστευση, η εκβιομηχάνιση και ο καταναλωτισμός και να επισημάνουν τις επιπτώσεις τους στον άνθρωπο και στις διαπροσωπικές του σχέσεις.
- Να εντοπίσουν τα αίτια του φαινομένου της μετανάστευσης στις δεινές οικονομικές κοινωνικές αλλά και ενίοτε στις πολιτικές συνθήκες της χώρας και να κάνουν τις αναγωγές τους στη σύγχρονη πραγματικότητα.
- Να διαπιστώσουν τη διπλή επίδραση της μετανάστευσης: από τη μια το άνοιγμα νέων οριζόντων, η απόκτηση νέων εμπειριών και η οικονομική πρόοδος και από την άλλη η απόσπαση από τη γενέθλια γη και την οικογένεια, η μοναξιά, τα βάσανα, η αποξένωση, οι δυσκολίες επαναπατριsmού.
- Να βιώσουν θετικά την ύπαρξη των μεταναστών και να αποδεχτούν τη διαφορετικότητά τους.
- Να γνωρίσουν την ιδιότυπη τεχνική του συγγραφέα και τους προβληματισμούς του σχετικά με το ζήτημα της ευθύνης του πνευματικού ανθρώπου στη σύγχρονη εποχή.
- Να συσχετίσουν τις ιδέες του βιβλίου με αντίστοιχες άλλων λογοτεχνικών έργων.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

2. Ενδεικτική κατανομή διδακτικού χρόνου

Η κατανομή που ακολουθεί καλύπτει οχτώ περιόδους (σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα) και είναι ενδεικτική. Η υλοποίησή της προϋποθέτει ότι οι μαθητές έχουν ήδη διαβάσει το μυθιστόρημα του Δημήτρη Χατζή *Το Διπλό Βιβλίο*. Επισημαίνεται ότι είναι σημαντικό, οι μαθητές να διερευνούν ενεργητικά τα θέματα με σημείο αναφοράς πάντα το ίδιο το κείμενο του *Διπλού Βιβλίου*, στο σύνολό του.

Σημειώνεται ότι κατά τη διερεύνηση των θεμάτων θα γίνονται παράλληλα επισημάνσεις σχετικές με την τεχνική, τη γλώσσα και το ύφος του έργου και θα καταδεικνύεται ο λειτουργικός τους ρόλος μέσα σ' αυτό.

1^η περίοδος	Ο συγγραφέας και το έργο του (κείμενα του συγγραφέα), ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο. Αξιοποίηση ηλεκτρονικού υλικού.
2^η περίοδος	Συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου. Δομή, άξονες του χώρου και του χρόνου, πρόσωπα.
3^η -6^η περίοδος	Από την 3 ^η μέχρι και την 6 ^η περίοδο επισημαίνονται και διερευνώνται σταδιακά οι θεματικοί άξονες του έργου.
7^η περίοδος	Διαθεματικές εργασίες - Ανακοινώσεις μαθητών.
8^η περίοδος	Συνολική θεώρηση του έργου. Κείμενα για <i>Το Διπλό Βιβλίο</i> και το Δ. Χατζή.

3. Ενδεικτικές ερωτήσεις

1. Να περιγράψετε τη σχέση που έχουν με τη δουλειά τους ο Μύλλερ στο *ΑΟΥΤΕΛ - ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ* και ο Μάστορας στο *ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ*.
2. Να συγκρίνετε τον τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένη η εργασία στο εργοστάσιο της Στουτγκάρδης με αυτόν στο ξυλάδικο του Βόλου.
3. *«Τι μου χρειάζονται αυτά που αγοράζω; Τίποτα. Και μένει μονάχα πως αυτοί δε νιώθουν τη χαρά τη δική μου που τ' αγοράζω – εγώ δεν βρίσκω καμία καλύτερη.»* (Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ, σελ. 67).

Να αναπτύξετε το νόημα του παραπάνω αποσπάσματος.

4. Να περιγράψετε τη συναισθηματική σχέση του Σκουρογιάννη με την ιδιαίτερη πατρίδα του.
5. Να περιγράψετε τις συνθήκες διαβίωσης του Κώστα και του Σκουρογιάννη στη Γερμανία. Τι συμπεράσματα βγάζετε για τη ζωή των Ελλήνων μεταναστών εκεί;
6. Πού οφείλεται η αδυναμία της Αναστασίας να επικοινωνήσει ουσιαστικά με τους άλλους;
7. Να αναπτύξετε τον προβληματισμό του Κώστα *«-έτσι είναι αυτός ο δικός μας, ο σημερινός μας ο κόσμος. Όλα μας τα 'χει φκιασμένα, κανονισμένα, δε λείπει τίποτα – τον εαυτό σου μονάχα δεν ξέρεις τι να τον κάνεις.»* (Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ, σελ. 67).
8. Ο πατέρας του Κώστα και της Αναστασίας παρουσιάζεται νικημένος. Με ποιες προσδοκίες ξεκίνησε τη δράση του και ποιες συγκυρίες τελικά τον συνέτριψαν;
9. Ποια περιστατικά της νεότερης ελληνικής ιστορίας αναφέρονται στο έργο και πώς αυτά φαίνονται να επηρεάζουν το ρεύμα της μετανάστευσης εκείνη την εποχή;
10. Πώς συνδέεται ο προσδιορισμός «έρημη χώρα» του τίτλου με το περιεχόμενο του αντίστοιχου κεφαλαίου;
11. Να σχολιάσετε το νόημα του αποσπάσματος: *«Να κανονίσουμε μεταξύ μας δεν έχουμε τίποτα, όλα τα κανονίζουν οι νόρμες»* (ΑΟΥΤΕΛ-ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ, σελ. 25).
12. Να παρακολουθήσετε πώς διαφοροποιούνται στο κεφάλαιο «ΤΑ ΓΟΥΔΟΧΕΡΙΑ» οι απόψεις που σχημάτισε ο Κώστας στο πρώτο κεφάλαιο για το Μύλλερ και για τους άλλους.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

13. Να παρακολουθήσετε την παρουσία του Σκουρογιάννη μέσα στο βιβλίο και να δείξετε πώς αυτός διαφοροποιείται α) από τους υπόλοιπους συμπατριώτες του στη Γερμανία και β) από τους συγχωριανούς του στο Ντομπρίνοβο. Να εξηγήσετε γιατί.
14. Ο Σκουρογιάννης αρνείται να ενταχθεί στη μεγαλούπολη της Γερμανίας όπου βρίσκεται ως μετανάστης. Πού οφείλεται η άρνησή του και πώς αυτή φαίνεται μέσα από το κείμενο;
15. Να εντοπίσετε στο έργο τις εθνικότητες που ζουν και εργάζονται στη Γερμανία εκείνη την εποχή. Τι συμπεράσματα βγάζετε για το μεταναστευτικό ρεύμα της εποχής προς τη Γερμανία;
16. Να παρακολουθήσετε και να παρουσιάσετε τους αναβαθμούς της συνειδητοποίησης και της συμμετοχής του μικρού ράφτη της Σούρπης στα ιστορικά δρώμενα.
17. Να αντιπαραβάλετε τη στάση του μετανάστη Κώστα απέναντι στην Ελλάδα μ' εκείνην του Σκουρογιάννη.
18. Ποια στοιχεία καταξιώνουν ηθικά τη γενιά του μικρού ράφτη παρά την ιστορική της ήττα;
19. Πού αποδίδει ο Κώστας την αδυναμία του σύγχρονου ανθρώπου να αγαπήσει και να αφοσιωθεί σε κάποιον; (ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΦΤΥ-ΦΙΦΤΥ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΑ).
20. «*Το ρωμαίικο με τις χαμένες γενιές του...*» (ΡΕΚΒΙΕΜ ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΡΑΦΤΗ, σελ. 88). Για ποιες γενιές γίνεται λόγος εδώ και με ποια έννοια χάθηκε η καθεμιά τους;
21. Να αντιπαραβάλετε τη μορφή της θείας του μικρού ραφτάκου μ' εκείνην της γυναίκας του.
22. Το Διπλό βιβλίο είναι λοιπόν, στην πραγματικότητα ένα βιβλίο παραπάνω από διπλό – ή τέλος πάντων είναι ένα διπλό βιβλίο με ποικίλες έννοιες, στο οποίο πλέκονται παρελθόν και παρόν της Ελλάδας, μέσα από τις ζωές του πατέρα και του γιου (L.M.Loukas). Να τεκμηριώσετε την παραπάνω θέση με συγκεκριμένα στοιχεία από το κείμενο.
23. Να βρείτε πληροφορίες μέσα από το κείμενο, που να αφορούν τις σχέσεις των μεταναστών εργατών μεταξύ τους και να τις παρουσιάσετε σε συνεχή λόγο.
24. Να σχολιάσετε την ιδιότυπη σχέση του Κώστα με τον Τούρκο συνάδελφό του αφορμώμενοι από τη φράση του Γιαννόπουλου «*η προλεταριακή αλληλεγγύη*».
25. Τι απαλύνει τη μοναξιά του Κώστα στο ξυλάδικο του Βόλου και τι στο δωμάτιο της Φράου Μπάουμ; Να σχολιάσετε.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

26. Μέσα από το χρονικό βάθος της επανάληψης – που πολλές φορές φτάνει τα όρια της διαχρονικότητας – τα πρόσωπα στα έργα του Χατζή προβάλλονται όχι μόνο ως ο εαυτός τους, αλλά σαν παραδείγματα ανθρώπων μέσα σε αντίστοιχο διαχρονικό πλαίσιο (Ιφ. Τριάντου). Να τεκμηριώσετε την παραπάνω θέση με αναφορές σε πρόσωπα του Διπλού Βιβλίου.
27. Ποιους προβληματισμούς διατυπώνει ο Κώστας στο «συγγραφέα» σχετικά με το ρόλο του τελευταίου στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου;
28. Ποια στοιχεία καταδεικνύουν την προφορικότητα του λόγου ορισμένων προσώπων του έργου; Να αναφέρετε δύο σχετικά παραδείγματα.
29. Να σκιαγραφήσετε τη μορφή της Αναστασίας, όπως αυτή φαίνεται μέσα από τα «ελληνικά» κεφάλαια. Μπορεί αυτή να ενταχθεί στις «μεγάλες γυναίκες του ρωμαϊκού πόνου»; Να δικαιολογήσετε την απάντησή σας.
30. Να σχολιάσετε το νόημα του αποσπάσματος: «- Γιατί ρωμαϊκό Κώστα, θα το μάθεις κάποτε, δεν είναι τόπος, δεν είναι κόσμος, εργοστάσια, ξυλάδικα, τίμιες δουλειές που θέλεις εσύ –είναι καημός μονάχα.»(ΤΟ ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ, σελ. 51)
31. Ποια σχέση έχει ο τίτλος του ένατου και τελευταίου κεφαλαίου (ΕΠΙΛΟΓΟΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ-ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ) α) με το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου και β) με τον τίτλο του βιβλίου;
32. Να δείξετε τη σχέση που έχουν με τον τίτλο του έργου τα αποσπάσματα: «Βιβλίο της μοναξιάς είναι κι αυτό- της δικής σου της μοναξιάς το βιβλίο, στον κανένα τόπο, τον κανένα καιρό – που βρίσκεσαι εσύ πεταγμένος και που 'χω φτάσει και γω.[...] Κι ωστόσο...Της ελπίδας το βιβλίο θα 'θελα να 'ναι το δεύτερο αυτό δικό σου.» (ΕΠΙΛΟΓΟΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ-ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ σελ. 189, 190).
33. Ποια μεταπολεμικά πάθη της Ελλάδας καθορίζουν τη μοίρα ανθρώπων, όπως ο Κώστας και η Αναστασία;
34. Ο Κώστας λέει: «Ο λεύτερος άνθρωπος είναι τίμιος» (Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ, σελ. 71). Τι τον οδηγεί σ' αυτό το συμπέρασμα; Πώς αντιλαμβάνεστε εσείς το νόημα αυτής της φράσης;
35. Να προσδιορίσετε: α) τη σχέση του Κώστα και της Αναστασίας με το «συγγραφέα» και β) το ρόλο του «συγγραφέα» μέσα στο έργο.
36. Ποιαν αντανάκλαση έχουν στην ελληνική κοινότητα της Στουτγκάρδης οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα από το 1967 (εγκαθίδρυση της δικτατορίας) και εξής;

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

37. Να εντοπίσετε σε ποια σημεία του βιβλίου γίνεται από το συγγραφέα χρήση της ειρωνείας και να εξηγήσετε σε τι εξυπηρετεί αυτή.
38. Ποια σχέση είχε με την πολιτική η γενιά του μικρού ράφτη και ποια σχέση έχει μ' αυτήν η γενιά του μετανάστη Κώστα;
39. Ποια συναισθήματα τρέφουν για τη γενιά του πατέρα τους ο Κώστας και η Αναστασία;
40. Να σχολιάσετε τα λόγια του Κώστα: «...-εγώ, λοιπόν, πρέπει να 'μαι ο πιο γνήσιος πολίτης της πολιτείας των ξένων – ο ιθαγενής...ο ξενότερος απ' όλους τους ξένους της πολιτείας των ξένων.» (Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ,σελ.63)
41. Αφού μελετήσετε τα παράλληλα κείμενα από το βιβλίο του Γ. Ματζουράνη «Όπου κι αν είμαι ξένος» (σ.80-82), να τα αντιπαραβάλετε με ανάλογα αποσπάσματα από «Το Διπλό Βιβλίο» και στη συνέχεια να καταγράψετε τα συμπεράσματά σας.
42. Να μελετήσετε τα αποσπάσματα από το βιβλίο του Γκασμέτ Καπλάνι (σ.82-83), όπου περιγράφονται τα προβλήματα ενός Αλβανού μετανάστη στην Ελλάδα. Ποια συμπεράσματα εξάγονται για τη μεταχείριση των οικονομικών μεταναστών από το σύγχρονο ελληνικό κράτος;
43. Να μελετήσετε το ποίημα του Γ. Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» (σ.84). Ποιο πρόσωπο από «Το Διπλό Βιβλίο» αντιστοιχεί με τον «ξενιτεμένο» και γιατί;
44. Να διαβάσετε το απόσπασμα από την ποιητική σύνθεση του Τ. Έλιοτ «Ερημη χώρα» (σ.83). Ποια ατμόσφαιρα από «Το Διπλό Βιβλίο» απαντάται εδώ;
45. Ο Δημήτρης Χατζής εκτός από την αναφορά στον Κάσπαρ Χάουζερ μέσα στο «Διπλό Βιβλίο» έγραψε γι' αυτόν κι ένα από τα λίγα ποιήματά του με τίτλο: «Τραγούδι για τον Κάσπαρ Χάουζερ, το μικρό αλήτη» (σ.84). Αφού το διαβάσετε, να εξηγήσετε γιατί ο Χατζής θεώρησε τον Κάσπαρ Χάουζερ ως κατάλληλο σύμβολο για να αποδώσει μ' αυτό τη μοναξιά του μετανάστη.
46. Ποια στοιχεία διατηρούν την ενότητα του μυθιστορήματος παρά το γεγονός ότι αυτό είναι κατακερματισμένο σε εννέα κεφάλαια, σχετικά αυτόνομα;
47. Να εντοπίσετε τα σημεία επαφής που υπάρχουν ανάμεσα στις Ισπανίδες εργάτριες, όπως αυτές παρουσιάζονται στην αρχή του κεφ. Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ και στο Σκουρογιάννη.
48. Να καταγράψετε και να εξηγήσετε τις διαφορές αλλά και τις ομοιότητες που παρουσιάζουν οι μορφές της Αναστασίας και της Έρικας.
49. Ποια είναι η λειτουργικότητα των γερμανικών, των τουρκικών και των άλλων ξένων λέξεων μέσα στο κείμενο; Να εξηγήσετε.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

50. Να ανιχνεύσετε στοιχεία της ιδεολογίας του συγγραφέα μέσα στο βιβλίο.
51. Πώς αποκαλεί ο «συγγραφέας» την Αναστασία στο τελευταίο κεφάλαιο; Να εξηγήσετε ποιο ρόλο παίζει αυτή στην προσπάθειά του να γράψει το βιβλίο.
52. Να εξηγήσετε τι συμβολίζουν α) οι «σφραγίδες» στην καρδιά του Κώστα (*ΤΟ ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ*, σελ. 52-53) και β) τα πουλιά και οι κοτσίδες της Αναστασίας (*ΤΟ ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ*, σελ. 50 και *Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΟΛΛΩΝ*, σελ. 160).
53. Το Άουτελ στη Γερμανία καταρρέει ταυτόχρονα με τη δικτατορία στην Ελλάδα. Να δείξετε αν και κατά πόσο επηρεάζεται η ζωή του Κώστα από τα γεγονότα αυτά.
54. Το ποίημα του Μ. Αναγνωστάκη *Θεσσαλονίκη, Μέρες 1969 μ.Χ.* γράφτηκε την ίδια περίπου περίοδο με *Το Διπλό Βιβλίο* του Δ. Χατζή.
- α) Με ποια οπτική οι δύο λογοτέχνες «σχολιάζουν» στο έργο τους το πρόσφατο παρελθόν της Ελλάδας;
- β) Ποια φαινόμενα της σύγχρονης κοινωνίας θίγουν και οι δύο;
55. *Ήταν πολύ ωραία να κάθεται στη σαιζ λογκ και ν' αναπολείς ακόμη και τους περασμένους πόνους σου, απαλότεροι τώρα, τυλιγμένοι στο μύθο, σαν να μη συνέβηκαν σε σένα το ίδιο. «Ε, πάει περάσανε όλα. Δύσκολα χρόνια, αλλά είχε μια ομορφιά αυτή η ιστορία».* (Μ. Χάκκας, *Το ψαράκι της γυάλας*).
- Ο ήρωας του Χάκκα αναπολεί το βασανιστικό αλλά ηρωικό παρελθόν του. Πώς βιώνουν οι ήρωες του Χατζή το δικό τους παρελθόν;
56. *«Εκείνα τα διακόσια τη μέρα είταν εμένα η ζωή μου. Κ' είταν και των άλλων των δυο στο χωριό. Όπως και να το πεις βολικά μας έρχεται κάποτε να τους έχουμε: Δικαιολογία ή πρόφαση»* (*ΤΟ ΕΥΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ*, σελ.37).
- Να συσχετίσετε το απόσπασμα με τις τελευταίες παραγράφους του διηγήματος *Το ψαράκι της γυάλας* του Μ. Χάκκα.
57. Να διαβάσετε το ποίημα του Κλείτου Κύρου *Κραυγή δέκατη Πέμπτη* (σ.79). Με ποιο κεφάλαιο του *Διπλού Βιβλίου* μπορείτε να το αντιστοιχίσετε και γιατί;
58. Αφού διαβάσετε το ποίημα του Πάνου Θασίτη *ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΣ ΣΕ α ΓΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΟΙΝΑ* (σ.79-80), να βρείτε τα σημεία στα οποία αυτό συναντάται με το *Διπλό Βιβλίο* του Δ. Χατζή και να σχολιάσετε.
59. Να βρείτε και να παρουσιάσετε σε συνεχή λόγο τρία τουλάχιστον παραδείγματα από *Το Διπλό Βιβλίο*, που να δείχνουν την άποψη του Δ. Χατζή ότι το μέλλον του σύγχρονου Έλληνα δε βρίσκεται στην επιστροφή στο παρελθόν.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

4. Ενδεικτικά θέματα για μικρές μελέτες - έρευνες

1. Έλληνες και μετανάστευση από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.
2. Ο «ξένος» - ο «άλλος», στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία.
3. Η μετανάστευση στην τέχνη (θέατρο, μουσική, κινηματογράφος) και στη λογοτεχνία.
4. Σύγχρονη ελληνική ιστορία και νεοελληνική λογοτεχνία.
5. Σύγχρονες υπαρξιακές αναζητήσεις μέσα στη λογοτεχνία.
6. Από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* στο *Διπλό Βιβλίο*. Η προσωπική και λογοτεχνική πορεία του Δημήτρη Χατζή από το ένα έργο μέχρι το άλλο.
7. Κείμενα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας που συνιστούν πράξη διαμαρτυρίας για τη μεταπολεμική κατάσταση της Ελλάδας.
8. Αφηγητής και αφηγηματική τεχνική στα λογοτεχνικά βιβλία: *Το Διπλό Βιβλίο*, *Η ζωή εν τάφω*, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, βιβλίο πρώτο: *Αμερική*.
9. Έλληνες πολιτικοί εξόριστοι συγγραφείς: Δημήτρης Χατζής, Μέλπω Αξιότη, Έλλη Αλεξίου, Άλκη Ζέη.

5. Παράλληλα κείμενα

Κλείτος Κύρου, Κραυγή δέκατη πέμπτη

*Όταν βγήκες στους δρόμους δεν αναγνώριζες τίποτε
Ένας λαός εκφυλισμένος συνωθούνταν
Στις αγορές και στα ηλεκτρόφωνα τι να 'γιναν της γης οι αντρειωμένοι*

Μιλώ με σπασμένη φωνή δεν εκλιπαρώ
Τον οίκτο σας μέσα μου μιλούν χιλιάδες στόματα
Που κάποτε φώναζαν οργισμένα στον ήλιο
Μια γενιά που έψελνε τα δικαιώματά της
Κουνώντας λάβαρα πανηγυριού σειώντας σπαθιά
Γράφοντας στίχους εξάισιους μιας πρώτης νεότητας
Ποτίζοντας τα σπαρτά με περίσσιο αίμα
Μικρά παιδιά που αφέθηκαν στο έλεος τ' ουρανού

Η γενιά μου ήταν μια αστραπή που πνίγηκε
Η βροντή της η γενιά μου καταδιώχτηκε
Σα ληστής σύρθηκε στο συρματοπλεγμα
Μοίρασε σαν αντίδωρο τη ζωή και το θάνατο
Οι άνθρωποι της γενιάς μου δεν πεθαίνουν
Στα νοσοκομεία κραυγάζαν έξαλλοι στα εκτελεστικά
Αποσπάσματα τα χέρια τους ήταν μαγνήτες
Τρώγαν πικρό ψωμί καπνίζαν φημερίδες
Ζητώντας ευλαβικά μια θέση σ' αυτήν τη γη

Όπου κι αν στάθηκαν οι σκιές τους ριζώναν
Άδικα προσπαθείτε δε θα ξεριζωθούν ποτέ
Θα προβάλλουν μπροστά στα τρομαγμένα σας μάτια
Τώρα τα καταλάβαμε όλα καταλάβαμε
Τη δύναμή μας και για τούτο μιλώ
Με σπασμένη φωνή που κλαίει
Κάθε φορά στη θύμησή τους

Πάνος Θασίτης, ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΣ ΣΕ α ΓΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΟΙΝΑ

Και μες στο απόλυτο σκοτάδι θα σε συναντήσω, φίλε.
Ήρωα που πέθανες για ιδανικά
με το φακό θα σ' εντοπίσω.

Θα σου μιλήσω για πράγματα κοινά
που τ' αγνοούσες. Τώρα το αίμα χύνεται μονάχα στα τροχαία.
Ήσυχες Κυριακές στο πάρκο με τα παιδιά·
κάθε Δευτέρα σινεμά.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ζούμε τα γεγονότα απ' τις εφημερίδες, τον έρωτα
στα εικονογραφημένα περιοδικά.
Στην ταβέρνα τότε-πότε οι φίλοι, ξαναγυρνούμε στα παλιά.

Ο Γιάννης γλίτωσε απ' τα συνδικάτα
-πάνε τα δωρεάν τρεχάματα για τα κοινά-
μπουτίκ η Μαίρη άνοιξε, αντίκες και κεραμικά
-το γυναικείο ζήτημα το ξεπέρασε σωστά.
Κι ο Μάρκος, τι ξενύχτια γράφε-σβήνε στα ντουβάρια
τι λαϊκά συλλαλητήρια, τι ξύλο και κυνηγητά
οργανωτής πωλήσεων τώρα, θυμάται και χαμογελά.

Κι αν απομείναν λίγ' αγύριστα κεφάλια
κρατάνε θέσεις και φυλάκια αλωμένα
παίζοντας -μάταια- τ' αλλοτινά αλλόκοτα θηρία
θ' απελαθούνε νύχτα, για Λίβανο ή Συρία.

Στάσου στο φως να σε φωτογραφήσω.
Μη στρέφεις το πρόσωπο αλλού.

Γιώργος Ξ. Ματζουράνης, *Όπου κι αν είμαι ξένος*

ΣΤΟΥΤΓΚΑΡΔΗ, 1970 (Β.Τ.)

[...] Τι τα θες, άλλα τα δικά μας εργοστάσια κι άλλα τα γερμανικά. Μόνο που εδώ, όπως και να το κάνεις, είσαι ξένος. Αν δούλευα όπως οι Γερμανοί, δεν το κουνούσα ποτές, γιατί όχι πως θα το πω, μα εδώ είναι καλύτερα, βλέπεις τον κόπο σου στο χέρι. Μόνο που τον πρώτο χρόνο κι εμάς τους μαθημένους μας πληρώνουνε λίγο, γι' αυτό και προτιμούνε να φέρνουνε αγρότες που δεν παραπονιούνται. Εδώ παίρνουμε τρεις και τέσσερις φορές πιο πολλά από την πατρίδα και μας λένε «Γιατί παραπονιέστε;» Μα αφού τα δουλεύουμε και τα πιο πολλά και τα παίρνουνε και οι Γερμανοί, γιατί να μην τα παίρνουμε κι εμείς; Μα εμείς είμαστε κορόιδα, δεν πάμε στο συνδικάτο, δε συνεννογιόμαστε και μεταξύ μας, να πούμε «Μάλιστα, κύριε, τα δουλεύουμε και τα θέλουμε». Μόνο λέμε «Καλά είναι κι αυτά», και φοβόμαστε μη μας διώξουνε και χάσουμε και τα λίγα. Αυτά είναι με τους χωρικούς τους δικούς μας, που τρέμουνε και συνεννόηση δεν υπάρχει. Εμείς οι Έλληνες είμαστε οι πιο τελευταίοι σ' αυτό. Να δεις οι Τούρκοι, έχουνε συνεννόηση, ή οι Ιταλοί, άμα πει ένας κάτι, βάζουνε όλοι τις φωνές και τον υποστηρίζουνε. Εμείς δεν πάμε στο συνδικάτο, όχι πως κι αυτό θα μας κάνει το χρυσό αυγό, καμιά φορά βρίσκουμε και τον μπελά μας, μα τι να κάνουμε, κάπου πρέπει

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

να μαζευτούμε να δούμε πως θα τα βγάλουμε πέρα. Οι επιτήδευοί μας κλείσανε τις κοινότητες, μας χαρακτηρίσανε, μα μονάχα εκεί μπορούσαμε να πούμε δυο κουβέντες ανθρωπινές.

Εγώ είμαι ευχαριστημένος και δεν είμαι. Παίρνω καλά λεφτά και βάζω στην άκρη. Μα ο Γερμανός που κάνει την ίδια δουλειά παίρνει περισσότερα. Για τώρα δεν μπορώ να πάω στην Ελλάδα. Άμα μπορώ, θα πάω μονάχα με συμβόλαιο, να μου δώσουνε το μισθό που θέλω και σπίτι. Αλλιώςτικα μένω και στη Γερμανία, καλή κακή, μια φορά ζεις, δεν είσαι τυφλοπόντικας, να θες ένα ρούχο και να μην το 'χεις και να δουλεύεις σαν σκλάβος.

ZOLINGKEN, 23.3.1972

(Γραπτή απάντηση σε ερωτηματολόγιο)

Έφυγα από την Ελλάδα στις 5.10.64. Έφυγα για να κάνω ορισμένες οικονομίες με τις οποίες θα αγόραζα χωράφια, ώστε να βελτιωνόταν η θέση της οικογενείας μου. Κατάγομαι από ένα χωριό της Δράμας και πριν έρθω στη Γερμανία ήμουν καπνοπαραγωγός. Από τη δουλειά μου είμαι ικανοποιημένος όσον αφορά τα οικονομικά και δυσαρεστημένος όσον αφορά την πίεση που δέχομαι από τον εργοδότη, αισθανόμενος τον εαυτό μου περίπου σαν σκλάβο. Οι δυσκολίες με τη γλώσσα ήταν πάρα πολλές στην αρχή, τώρα έχουν μειωθεί αρκετά. Όσον αφορά την κατοικία, λόγω των δυσκολιών, και ειδικά εμείς οι ξένοι, και λόγω του ότι έχω δύο παιδιά παραμένω σε σπίτι που στην Ελλάδα θα το χρησιμοποιούσα για αχυρώνα. Τα παιδιά φυσικά τα χάσαμε όσον αφορά το σχολείο, ούτε ελληνικά ούτε γερμανικά.

Δεν έπαθα ποτέ ατύχημα, όμως στο εργοστάσιό μας περισσότερο παθαίνουν οι ξένοι, διότι προτού έρθουν εδώ δεν ήταν εργάτες και η εργατική τους συνείδηση είναι χαμηλή.

Επιπλέον για να παίρνουν πολλά λεφτά, δουλεύουν βαριές δουλειές και ακόρντ, που σημαίνει να δουλεύουν γρήγορα.

Παρόλο που κάνω παρέα με Γερμανούς και μου φέρονται σχεδόν καλά, πολλές φορές δοκιμάζω την απέχθειά τους όταν πρόκειται να τους θίξω θέματα ισότητας μαζί τους. Είναι εγωιστάι και πολύ εθνικιστάι, όμως μια μεγάλη μερίδα είναι καλοί μαζί μου.

Όσον αφορά το μέλλον, η γνώμη μου δεν άλλαξε, αλλά θα πραγματοποιηθεί όταν έρθουν καλύτερες μέρες.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Γκασμέντ Καπλάνι, *Μικρό ημερολόγιο συνόρων*

Δουλειά, δουλειά, δουλειά

Μετανάστης σημαίνει πολλά πράγματα. Αλλά προπαντός δουλειά. Στην ξενιτιά δεν πας για να κάνεις το μάγκα, αλλά για να μαζέψεις φράγκα. Θα κάνεις τα πάντα για να το πετύχεις. Θα κάνεις δυο και τρεις δουλειές τη μέρα, ανασφάλιστος, θα ρίξεις το μεροκάματο των ντόπιων, θα γίνεις απεργοσπάστης, αν χρειαστεί θα πουλάς κακομοιριά, για να αγγίξεις την καρδιά των εργοδοτών, μέχρι να καταλάβεις ότι πολλοί λίγοι τη διαθέτουν, θα στήνεσαι από τα χαράματα στην πλατεία Ομόνοιας, σαν βρόμικο άγαλμα που ξέχασαν να το πλύνουν τα συνεργεία του Δήμου. Θα κατοικείς σε τρώγλες, δέκα, δεκαπέντε, είκοσι άτομα μαζί, καταργώντας τη διαφορά ανάμεσα στην κατοικία και το γουρουνοστάσιο. Θα τρως ψωμί και αλάτι, θα τρως σκέτο ψωμί. Θα σε πιάνει ο ύπνος πάντα στο λεωφορείο από την εξάντληση και την αϋπνία. Θα μυρίζεις ιδρώτα σε ακτίνα ενός χιλιομέτρου, γιατί δε θα έχεις χρόνο να πλυθείς αλλά και γιατί δε θα θέλεις να κάνεις το ντους για να μην πληρώνεις ρεύμα. Ο πιο διάσημος τσιγκούνης σε σύγκριση με σένα θα μοιάζει κουβαρντάς. Θα μετράς τα χρήματά σου όπως μετρά ο αναιμικός τις σταγόνες αίματος. Δε θα ξοδεύεις τίποτα, δε θα αγοράζεις τίποτα, θα ζεις με τα ελάχιστα των ελαχίστων, θα χορταίνεις μόνο μετρώντας τα χρήματα και ακούγοντας πως για σένα υπάρχει και άλλη δουλειά, και άλλη, και άλλη.

Και ξαφνικά, χωρίς να το καταλάβεις, θα νιώσεις πως οι δυνάμεις σου λιγοστεύουν, θα νιώσεις να σε χτυπά η αρθρίτιδα, θα αισθανθείς ύποπτους πόνους στα νεφρά, στην πλάτη, στην καρδιά. Θα είσαι τυχερός εάν προλάβεις την εγχείρηση. Πολλοί άλλοι δεν πρόλαβαν. Έφυγαν πάνω στη δουλειά, τους πλάκωσε κάποιος τοίχος, γιατί οι εργοδότες δεν πληρώνουν για μέτρα ασφαλείας. Γιατί καθώς είναι γνωστό ο μετανάστης πεθαίνει αθόρυβα, σαν τη μύγα...

Η γενιά της λάντζας

Η πρώτη γενιά των μεταναστών είναι η γενιά της λάντζας. Είναι εκείνη που τρώει όλη τη σαβούρα της ξενιτιάς, όλη την άρνηση, όλη την περιφρόνηση, όλο το φόβο. Είναι η γενιά της λάντζας, γιατί γι' αυτή όλες οι δουλειές είναι καλές, αρκεί το στομάχι να γεμίζει και

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

να μένει κάτι στην άκρη. Αυτά τα λεφτά που μένουν στην άκρη είναι η ανταμοιβή της, η θεραπεία της, η Γη της Επαγγελίας, το μεγάλο ψέμα, η υπόσχεση της επιστροφής. Είναι η γενιά που μιλά σπαστά, εκείνη που δε μιλά καθόλου, εκείνη που τρέμει την αστυνομία, εκείνη που τρέμει το βλέμμα του εργοδότη, που καταναλώνει τη μοναξιά στη σιωπή, που σκύβει ίσαμε το χώμα, που μαζεύει μαζί με τα λεφτά στην άκρη και μπόλικη μνησικακία. Η μνησικακία είναι το φρούριό της, όπου στεγάζει το φόβο της, την άρνηση των ντόπιων, την περιφρόνηση, την καταπίεση και τον εμπαιγμό του εργοδότη. Είναι η γενιά της λάντζας. Γι' αυτή δεν υπάρχουν έπιπλα στο σπίτι, εκτός και αν βρεθούν κάποια κοντά σε σκουπιδοτενεκέδες, όταν οι ντόπιοι εγκαταλείπουν τα παλαιά τους. Για τη γενιά της λάντζας δεν υπάρχουν διακοπές, δεν υπάρχουν καν γιορτές. Υπάρχει μόνο ένα πράγμα: δουλειά. Και το όνειρο της επιστροφής αγκαλιά με το όνειρο της παραμονής. Γιατί έτσι είναι η γενιά της λάντζας: σχιζοφρενής...

Τ. Σ. Έλιοτ, *Έρημη χώρα*

Ποιος είναι ο τρίτος που βαδίζει πάντα πλάι σου;
Όταν μετρώ, υπάρχουμε μόνο εσύ κι εγώ
Μα όταν κοιτάζω εμπρός στον άσπρο δρόμο
Υπάρχει πάντα κάποιος άλλος που βαδίζει πλάι σου
Γλιστρώντας τυλιγμένος σε μια σκούρα κάπα, κουκουλωμένος
Δεν ξέρω αν είναι άντρας ή γυναίκα
-Μα αυτός εκεί, απ' τ' άλλο πλάι σου, ποιος είναι;

Ποιος είναι αυτός ο ήχος ψηλά στον αέρα
Μουρμουρητό μητρικού θρήνου
Ποιες είναι αυτές οι ορδές που συνωστίζονται κουκουλωμένες
Σ' απέραντες πεδιάδες, σκοντάφτοντας στη ραγισμένη γη
Ζωσμένες απ' τον χαμηλό ορίζοντα μονάχα
Ποια είναι η πόλη πέρα απ' τα βουνά
Διασπάται, μετασηματίζεται, εκρήγνυται μες στον μενεξεδένιο
αέρα
Πύργοι που πέφτουν
Ιερουσαλήμ, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Γιώργος Σεφέρης, *Ο γυρισμός του ξενιτεμένου*

- Παλιέ μου φίλε τι γυρεύεις;
χρόνια ξενιτεμένος ήρθες
με εικόνες που έχεις αναθρέψει
κάτω από ξένους ουρανούς
μακριά απ' τον τόπο το δικό σου.

-Γυρεύω τον παλιό μου κήπο·
τα δέντρα μου έρχονται ως τη μέση
κι οι λόφοι μοιάζουν με πεζούλια
κι όμως σαν ήμουνα παιδί
έπαιζα πάνω στο χορτάρι
κάτω από τους μεγάλους ίσκιους
κι έτρεχα πάνω σε πλαγιές
ώρα πολλή λαχανιασμένος.

-Παλιέ μου φίλε ξεκουράσου
σιγά-σιγά θα συνηθίσεις·
θ' σ' αυτή τη στάνη;
οι στέγες μου έρχονται ως τους ώμους
κι όσο μακριά και να κοιτάξω
βλέπω γονατιστούς ανθρώπους
λες κάνουνε την προσευχή τους.

-Παλιέ μου φίλε δε μ' ακούς;

σιγά-σιγά θα συνηθίσεις
το σπίτι σου είναι αυτό που βλέπεις
κι αυτή την πόρτα θα χτυπήσουν
σε λίγο οι φίλοι κι οι δικοί σου
γλυκά να σε καλωσορίσουν.

-Γιατί είναι απόμακρη η φωνή σου;
σήκωσε λίγο το κεφάλι
να καταλάβω τι μου λες
όσο μιλάς τ' ανάστημά σου
ολοένα πάει και λιγοστεύει
λες και βυθίζεσαι στο χώμα.

-Παλιέ μου φίλε συλλογίσου
σιγά-σιγά θα συνηθίσεις
ή νοσταλγία σου έχει πλάσει
μια χώρα ανύπαρκτη με νόμους
έξω απ' τη γης κι απ' τους ανθρώπους.

-Πια δεν ακούω τσιμουδιά
βούλιαξε κι ο στερνός μου φίλος
παράξενο πως χαμηλώνουν
όλα τριγύρω κάθε τόσο
εδώ διαβαίνουν και θερίζουν
χιλιάδες άρματα δρεπανηφόρα.

Δημήτρης Χατζής, *Τραγούδι για τον Κάσπαρ Χάουζερ, το μικρό αλήτη*

(«je suis venu calme orphelin»
Γράφει ο Βερλαίν γι' αυτόν)

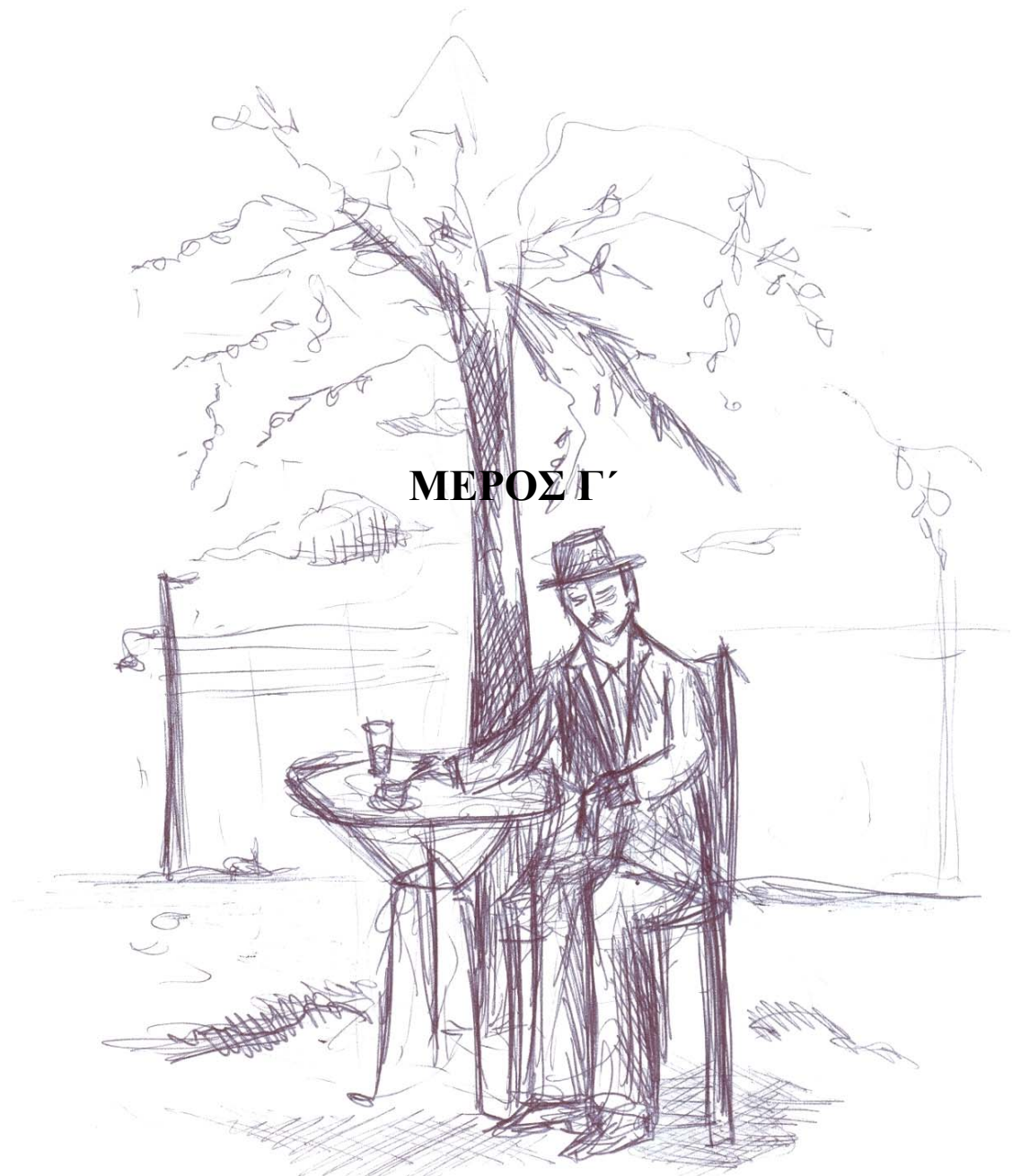
...Μα το χειρότερο είν' απ' όλα που
καμιά
δεν ξέρω να μιλήσω γλώσσα ανθρώπινη.
Κι ακόμα αν πεις καλά-καλά μήτε
μπορώ
να καταλάβω τι μιλούνε γύρα μου.

Μεσ' το σκοτάδι η σκέψη η ορφανεμένη
μου
Παντού σκοντάφτει και γλυστράει σαν
κινηθεί.
Για τούτο θέλω κι άλαλον κι ασάλευτον,

ασφαλισμένον πάντα να με κλειεί το
βρόχι μου.

Μόνο καμιά φορά σα με παιδεύουν
πιότερο από άλλες μέρες και με δέρουνε,
σαν να σταλάζει μια σταλιά καφτό
μολύβι
για μια στιγμή περνάει μέσ' απ' το νου
μου,

κάτι σα φως, σα σκίρτημα, σα ρώτημα,
κάτι που ακούει και μιλεί και νοιώθει
και με πονεί κι όλο με καίει,
- τόσο που τέλος κλαίω από χαρά...

ΜΕΡΟΣ Γ΄

1. Περιληπτική απόδοση κεφαλαίων

1. Αουτελ-Αουτο Ελέκτρικα

Στουτγκάρδη, Γερμανία, αρχές δεκαετίας '70 (1973). Μέσα από την περιγραφή του εργοστασίου Άουτελ, ο Κώστας, ως αφηγητής, παρουσιάζει τις συνθήκες εργασίας εργατών από διάφορες χώρες, οι οποίοι εργάζονται σε σύγχρονες βιομηχανίες της Γερμανίας. Οι ανύπαρκτες σχέσεις τους ορίζονται από το ίδιο το σύστημα και συγκεκριμένα από το μηχανισμό παραγωγής, που ορίζει τις κινήσεις τους κάθε λεπτό. Στο εργοστάσιο ο πρωταγωνιστής είναι ένας «χαμάλης» με μοναδικό καθήκον να μεταφέρει κιβώτια στην αυλή του εργοστασίου. Πραγματοποιεί το ίδιο δρομολόγιο 30 φορές κάθε μέρα! Οι κινήσεις όλων των εργατών γίνονται σύμφωνα με τη «νόρμα», όπως ακριβώς και η τυπική 15' παύση από τη δουλειά, για κάπνισμα. Προϊστάμενοι και υφιστάμενοι εργάζονται σαν μηχανές, γνωρίζοντας μόνο το δικό τους μέρος από το όλο βιομηχανοποιημένο σύστημα. Όλα αυτά τα αφηγείται ο Κώστας στο «συγγραφέα».

2. Το ξυλάδικο του Βόλου

Αναμνήσεις από την Ελλάδα: Σούρπη και Βόλος. Ο Κώστας θυμάται τα δύσκολα χρόνια στο χωριό. Ο θάνατος της μητέρας του τον αναγκάζει να δουλέψει στο Βόλο, για να βοηθήσει την οικογένειά του. Θα εργαστεί σε ένα ξυλάδικο, τόπο ο οποίος θα αποτελέσει τον πρώτο σημαντικό σταθμό στη ζωή του. Η οικογενειακή βιοτεχνία σύντομα θα μετατραπεί σε μικρή επιχείρηση εμπορίας ξύλων αλλά θα παραμείνει χωρίς οργάνωση. Φίλος για τον Κώστα ήταν ο Μάστορας και συντροφιά του ο σκύλος στο ξυλάδικο. Κανένας έρωτας, κανένα ενδιαφέρον: ψεύτικη ζωή μέσα στην απότομα αστικοποιημένη επαρχία. Τη ρουτίνα στο ξυλάδικο διέκοπτε η ρουτίνα του Σαββατοκύριακου, που ήταν αφιερωμένο στον πατέρα και στην αδελφή του Αναστασία. Σε κάθε επίσκεψη στο χωριό, η κατάσταση που επικρατούσε στο σπίτι προκαλούσε στον Κώστα μόνο θλίψη και κλάμα. Όταν αποφασίζει να ξενιτευτεί, δίνει τις οικονομίες του στην αδελφή του, η οποία του ανακοινώνει την απόφασή της να παντρευτεί. Μετά από τις οικονομικές συμφωνίες για την προίκα, η Αναστασία παντρεύεται το Βασίλη. Στο γάμο παρευρίσκεται και ο «συγγραφέας». Μετά το γάμο η Αναστασία φεύγει από τη Σούρπη για τους Μολάους. Λίγο καιρό αργότερα φεύγει και ο Κώστας για τη Γερμανία.

3. Ο Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα

Γερμανία. Το σενάριο της ζωής των εργατών στις μεγαλουπόλεις κινείται σε τρία επίπεδα με βασικό χαρακτηριστικό τη μοναξιά. Η ζωή του Κώστα εκτυλίσσεται σε τρεις χώρους: το δωμάτιο που μένει, το εργοστάσιο που δουλεύει και το ελληνικό καφενείο, όπου συναντά τους συμπατριώτες του.

Ο Κώστας νοικιάζει το δωμάτιο που του άφησε ο Σταύρος. Βρίσκεται στο πίσω μέρος του σπιτιού της Φράου Μπάουμ. Οι σχέσεις με τους ντόπιους είναι περιέργες. Αφήνει το νοίκι σε μια σχισμάδα στην πόρτα της κουζίνας της ιδιοκτήτριας, χωρίς καμιά άλλη επικοινωνία μαζί της. Το δρομολόγιο από το εργοστάσιο στο σπίτι γίνεται με τα πόδια και η διαδρομή είναι πάντοτε η ίδια: χαζεύει στο κατάστημα με τα φωτιστικά, περνά ανάμεσα σε πολύ κόσμο, προσποιείται τον πελάτη σε ένα κατάστημα με αντλίες, χαζεύει, αγοράζει πράγματα τα οποία στην ουσία δεν χρειάζεται και στο τέλος επιστρέφει μονάχος στο σπίτι. Η ζωή του αλλάζει το Σάββατο: ετοιμάζεται για τη βραδινή του έξοδο με στόχο την αναζήτηση μιας εφήμερης σχέσης με κάποια Γερμανίδα. Μαζί του και ο συμπατριώτης του, ο Σκουρογιάννης. Η Κυριακή όμως είναι πάλι μέρα μοναξιάς, όπως για όλους τους άλλους.

Το ελληνικό καφενείο είναι ένας άλλος σταθμός. Εκεί συναντά τους άλλους Έλληνες, μετανάστες ή φοιτητές, που ζουν στην ίδια πόλη. Ο καθένας τους κουβαλά μαζί του τις ιδέες, τις ιδιοτροπίες και τις φιλοσοφίες του.

Ο «συγγραφέας» παραλληλίζει τον Κώστα με τον Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα.

4. Ρέκβιεμ για ένα μικρό ράφτη

Το κεφάλαιο αυτό δεν αποτελεί αφήγηση του Κώστα αλλά έχει γραφτεί από το «συγγραφέα» με αφορμή μια κουβέντα στο καφενείο για τους αγωνιστές της Αντίστασης: *«εκείνοι της αντίστασης, ήταν όλοι τους σπουδαία παιδιά, μια γενιά σπουδαία παιδιά. Και πήγαν χαμένοι – σαν το σκυλί στ' αμπέλι.»*. Η φράση αυτή πληγώνει τον Κώστα, αφού ο πατέρας του έλαβε μέρος στην Αντίσταση, γεγονός που το έμαθε μετά το θάνατό του.

Ο «συγγραφέας» αναλαμβάνει την αφήγηση ξεκινώντας από την εποχή της Γερμανικής Κατοχής στη Σούρπη. Ο πατέρας του, ένας φτωχός ράφτης, γίνεται γραμματέας του ΕΑΜ στο χωριό του και αναλαμβάνει την οργάνωση της περιοχής. Στη συνέχεια τον

συλλαμβάνουν οι Γερμανοί και τον φυλακίζουν μαζί με άλλους για δύο χρόνια, μέχρι να δικαστούν. Η επέμβαση της πλούσιας θείας από το Βόλο περιπλέκει τα πράγματα. Όλοι οι άλλοι καταδικάστηκαν σε θάνατο ενώ αυτός σώθηκε, μένοντας για ακόμη τέσσερα χρόνια στη φυλακή κατά τον εμφύλιο. Η απελπισία του τον οδήγησε στην ομολογία εγκλημάτων που δε διέπραξε. Ήταν όμως ήδη καταδικασμένος να ζει μέσα στην ταπείνωση και στον πόνο.

5. Από το φίφτυ-φίφτυ στον έρωτα

Ο Κώστας ερωτεύεται για πρώτη φορά. Η γνωριμία του με την Έρικα, που ξεκίνησε αρχικά ως σχέση μιας μέρας, μετατράπηκε σε έρωτα. Στην αρχή απολαμβάνουν και οι δύο συγκινημένοι τον έρωτά τους που αναιρεί τη μοναξιά της ζωής τους. Αναπάντεχα όμως η σχέση αυτή διαλύεται, φαινομενικά για ένα λόγο ασήμαντο, τη μεγάλη επιθυμία της Έρικας για μια εκδρομή στο δάσος. Όταν όμως εκείνη η εκδρομή πραγματοποιείται, κάτι αλλάζει ανάμεσά τους. Μετά το χωρισμό τους η Έρικα παντρεύεται και δύο χρόνια αργότερα επισκέπτεται τον Κώστα στο δωμάτιό του, για να του αποδείξει ότι με το χωρισμό τους έσωσαν τον έρωτά τους.

6. Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου

Ο Σκουρογιάννης, φίλος του Κώστα στη Στουτγκάρδη, επιστρέφει στην πατρίδα του μετά από 20 χρόνια. Όλα αυτά τα χρόνια η Γερμανία παρέμεινε για το Σκουρογιάννη μια άγνωστη χώρα και η ζωή του σ' αυτήν ήταν μια άχαρη ρουτίνα. Αυτό άλλωστε το είχε επιλέξει ο ίδιος: να νιώθει περαστικός, ενώ η καρδιά του θα παραμένει στο χωριό του στην Ελλάδα. Με το γυρισμό του, το όνειρο του πραγματοποιείται αλλά σύντομα αρχίζει να νιώθει μόνος και ξένος. Η προσπάθεια εκμετάλλευσης των χρημάτων του από τους συγγενείς του τον οδηγεί σε αδιέξοδο. Ούτε η συνάντησή του με το Σταύρο δεν τον βοηθά. Ζει όπως του έχουν επιβάλει οι υπόλοιποι και τελικά δεν έχει πραγματοποιήσει τα όνειρά του. Η μόνη του παρηγοριά είναι το δάσος. Εκεί εντοπίζει τα χνάρια μιας αρκούδας, την οποία αναζητεί στις περιπλανήσεις του. Όταν τελικά τη συναντά, αναπτύσσεται μεταξύ τους μια σχέση εμπιστοσύνης. Ο «συγγραφέας» δυσκολεύεται να επιλέξει ένα τέλος για την ιστορία τους.

7. Τα γουδοχέρια

Γερμανία. Ο Κώστας παραμένει στην ίδια δουλειά. Όταν ένας νέος υπάλληλος, Γερμανός, εμφανίζεται στο τμήμα που εργάζεται ο Κώστας, αμέσως παρουσιάζονται προβλήματα στην οργάνωση της δουλειάς. Παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες του Κώστα, η δουλειά δε διεκπεραιώνεται όπως παλαιότερα. Η ανησυχία του είναι μεγάλη και σύντομα η νόρμα της εργασίας του ανατρέπεται, όταν ο Γερμανός του αποκαλύπτει τον πραγματικό του ρόλο. Είναι συνδικαλιστής και κατακρίνει τον Κώστα, επειδή δουλεύει σαν σκλάβος υπηρετώντας το «σύστημα», το εργοστάσιο και όχι τους εργάτες. Τότε αποκαλύπτεται και ο ρόλος των υπολοίπων και ο κόσμος του Κώστα ανατρέπεται. Ο Μύλλερ, για τον οποίο έλεγε ότι «είναι σαν εμάς», είναι τελικά ένας μεγάλος εκμεταλλευτής, ενώ ο ψηλός, ο «μαντράχαλος» είναι ένας σημαντικός συνδικαλιστής. Η ξανθή τέλος, είναι όργανο της αστυνομίας! Μετά από τις αποκαλύψεις αποφασίζει να συμμαχήσει με τον Γερμανό και μαζί πετυχαίνουν να έρθει ακόμη ένας εργάτης.

8. Η Αναστασία των Μολάων

Πέρασαν πέντε χρόνια από το γάμο της Αναστασίας και την εγκατάστασή της στους Μολάους. Ένας επισκέπτης, ο «συγγραφέας», φέρνει πολλές αναμνήσεις στην Αναστασία, η οποία σπάζοντας τη σιωπή της εξομολογείται για πρώτη φορά τις σκέψεις και τα ανεκπλήρωτα όνειρά της. Θυμάται την πρώτη τους συνάντηση στο χωριό και όλα όσα έγιναν στη ζωή της μέχρι εκείνη τη στιγμή. Κρίνει και κατακρίνει το «συγγραφέα», τον οποίο στο τέλος καλεί να φύγει.

9. Επίλογοι στο πρώτο βιβλίο. Μικρός πρόλογος για το δεύτερο

Ο Κώστας έχει στα χέρια του το μισοτελειωμένο έργο του «συγγραφέα». Οι σημειώσεις του παρουσιάζουν σενάρια για κάθε ήρωα από τον «κόσμο που φεύγει». Σ' αυτές τις σημειώσεις ο Κώστας προσθέτει τώρα και τις δικές του. Είναι οι σημειώσεις του δεύτερου βιβλίου που ο «συγγραφέας» τον παρακινεί να γράψει. Η κατάσταση αλλάζει τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία. Με αφετηρία αυτή την αλλαγή ο Κώστας εκφράζει τους προβληματισμούς του για το νέο καθεστώς της Ελλάδας, για το κλείσιμο του εργοστασίου στη Γερμανία, για το ταξίδι του στην Ελλάδα.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με το ελπιδοφόρο μήνυμα ότι όλα μπορούν ν' αλλάξουν.

Για μένα τέτοιαν ώρα στη λεωφόρο, που δεν έχω πουθενά να πάω – είμαι καταναλωτής θα πει πως υπάρχω. Υπάρχω μέσα στους άλλους. Έχω στην τσέπη μου τα λεφτά μου – μοιράζομαι τη ζωή μας, ας λένε πως είναι ψεύτικη, ας είναι και θέατρο μόνο.

Ο ΚΑΣΠΑΡ ΧΑΟΥΖΕΡ ΣΤΗΝ ΕΡΗΜΗ ΧΩΡΑ

2. Χαρακτήρες

Στο σκηνικό του έργου εντάσσονται ανθρώπινοι τύποι με δραματική υπόσταση. Οι ήρωες που πρωταγωνιστούν στις διάφορες ιστορίες, αντιμετωπίζουν τα συνηθισμένα προβλήματα του καιρού τους. Δεν παρουσιάζονται εξιδανικευμένοι ή επιτηδευμένοι αλλά ως πρόσωπα της καθημερινότητας. Σε αρκετές περιπτώσεις οι ήρωες βρίσκονται σε εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις, π.χ. καλοί-υπερασπιστές / κακοί-καταπιεστές (Μύλλερ / νεαρός Γερμανός), αλλά και σε αντιθετική σχέση με τον ίδιο τους τον εαυτό, π.χ. αγωνιστής – ηττημένος (Αναστάσης).

Η σιωπή των προσώπων: Χαρακτηριστικό των προσώπων είναι η αδυναμία τους σε αρκετές περιπτώσεις να επικοινωνήσουν αποτελεσματικά με τους γύρω τους και να εκφράσουν τις σκέψεις, τις ιδέες και τα συναισθήματά τους. Η σιωπή τους σε αυτές τις περιπτώσεις εκφράζει φόβο, δισταγμό ή ατολμία. Για παράδειγμα, ο Κώστας δεν επικοινωνεί πραγματικά με την αδελφή του παρά την ανάγκη που νιώθει: *«Μόνο που σωπαίνουμε – δε λέμε τίποτα, δε μπορούμε να πούμε. Κάπως έτσι σα να 'χουμε κάτι να πούμε – και δεν το λέμε – αναβάλλεται πάλι για την άλλη Κυριακή»*.¹⁷ Το ίδιο ισχύει και για την Αναστασία.

Γυναικείες μορφές στο έργο

Αναστασία:

«Η Αναστασία των Μολάων» εξομολογείται στο συγγραφέα ενώ ταυτόχρονα ασκεί κριτική στη στάση και συμπεριφορά του. Λύνει τη σιωπή της και είναι ίσως η μοναδική φορά κατά την οποία σκέφτεται ελεύθερα, εκφράζοντας τα συναισθήματά της. Η αδυναμία της να επικοινωνήσει μπορεί να οφείλεται στο χαρακτήρα της αλλά και στην οικογενειακή και κοινωνική κατάσταση που βιώνει. Γνωρίζει όμως ότι δεν μπορεί να ξεφύγει από όσα την καταπιέζουν και της προκαλούν δυστυχία, γεγονός που κάνει το ρόλο της περισσότερο δραματικό. Οι σκέψεις και οι ιδέες της, όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα από την εξομολόγησή της, αποδεικνύουν ότι κατανοεί πολύ περισσότερα από τους υπόλοιπους. Η ικανότητά της να καταφεύγει στα όνειρα μέσα από την καθημερινότητα δείχνει την ευαισθησία της αλλά και την ανάγκη της να αποδρά. Η

¹⁷ ο.π., σ. 41- 42.

ματαίωση των ονείρων της τη βυθίζει ακόμη περισσότερο στη σιωπή, μέχρι τη στιγμή της εξομολόγησής της προς το «συγγραφέα». Η Αναστασία είναι υποταγμένη στη μοίρα της και μέσα από αυτή την εξομολόγηση παρουσιάζει τον ψυχικό της κόσμο, τις ευαισθησίες και τα όνειρα στα οποία κατέφευγε. Η αδυναμία της πολλές φορές να επικοινωνήσει παρουσιάζεται μέσα από την εξομολόγηση, ως συνειδητή άρνηση στην παγιδευμένη της ζωή. Σημαντικός είναι και ο χαρακτηρισμός που της αποδίδει ο «συγγραφέας», ως δικής του Διοτίμας. Έτσι, ως άλλος Σωκράτης, ο «συγγραφέας» διδάσκεται από αυτήν τι είναι ο έρωτας και τι η αγάπη. Στο τέλος όμως παρουσιάζει και μια άλλη όψη της, με τη μετατροπή της από «Διοτίμα του ονείρου» σε «Διοτίμα του θανάτου», όψη που δεν υπάρχει στην πλατωνική μορφή της.

Αναστασία και Έρικα: Αντιπροσωπευτικές γυναικείες μορφές που τους αφιερώνονται δύο κεφάλαια, με τα ίδια θέματα, αλλά μέσα σε διαφορετικό πλαίσιο: ο έρωτας, ο γάμος, τα πρέπει, ο συμβιβασμός.

Παρά τις μεγάλες διαφορές στον τρόπο ζωής, υπάρχει τελικά μεγάλη ομοιότητα μεταξύ τους: συμβιβασμός για ένα γάμο, όνειρα προδομένα, έρωτες ανεκπλήρωτοι. Η Γερμανίδα ηρωίδα, η Έρικα, αποφασίζει η ίδια για τον έρωτα που θέλει να ζήσει. Σύμφωνα με τον Κώστα, είναι ένας άνθρωπος ελεύθερος. Αντίθετα η Ελληνίδα, η Αναστασία, ζει παγιδευμένη στην κλειστή επαρχιακή κοινωνία και είναι αδύνατο να ξεφύγει από όσα την καταπιέζουν. Το ξύπνημα του έρωτα θα χαθεί μέσα στις σκληρές συνθήκες ζωής στο χωριό: ταπείνωση του πατέρα, ανέχεια, κοινωνικές συμβάσεις. Γνωρίζει ότι θα πρέπει να συμβιβαστεί με τα κοινωνικά στερεότυπα και να ακολουθήσει το πεπρωμένο όλων των γυναικών: να ζήσει με τον άντρα της και να μεγαλώσει τα παιδιά της. Σ' αυτή τη ζωή τα όνειρα δεν έχουν θέση. Η δουλειά στην κατασκευή του νέου δρόμου, όπως και ο γάμος της είναι ένας συμβιβασμός και μια «θυσία» για τη σωτηρία του αδελφού της από τις υποχρεώσεις του προς αυτήν.

Στο τέλος, και οι δύο πρωταγωνίστριες, ξεκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες τερματίζουν στο ίδιο σημείο: είναι υποταγμένες, έχουν παντρευτεί, ζουν συμβατικά αλλά κάποιος άλλος βρίσκεται στην καρδιά τους.

-Γιατί ρωμαίικο Κώστα, θα το μάθεις κάποτε, δεν είναι τόπος, δεν είναι κόσμος, εργοστάσια, ξυλάδικα, τίμιες δουλειές που θέλεις εσύ – είναι καημός μονάχα. Αυτό το δάκρυ στα μάτια της αδερφής σου, μέρα του γάμου της...

ΤΟ ΕΥΛΛΑΔΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

Μετανάστες

Οι μετανάστες κάθε προέλευσης έχουν μετατραπεί σε ρομπότ, χωρίς ουσιαστική επικοινωνία με το εργασιακό ή το γενικότερο περιβάλλον στη Γερμανία. Η ζωή τους είναι ρυθμισμένη, όπως ακριβώς είναι ρυθμισμένη και η ζωή των Γερμανών τόσο έξω όσο και μέσα στο εργοστάσιο αυτό.

Κώστας:

Στόχος του ήταν να ξεφύγει από την καταθλιπτική κατάσταση της χώρας του: τα οικονομικά προβλήματα, την ανυπαρξία ανθρώπινων σχέσεων (εκτός από το Μάστορα), το συμβιβασμό χωρίς όραμα. Απελευθερωμένος από τις «σφραγίδες», αφήνει πίσω του οριστικά ότι τον δένει με το παρελθόν και φεύγει μετανάστης. Είναι αξιοσημείωτο το ότι δεν εκφράζει καμιά επιθυμία για επιστροφή, παρά μόνο στο τελευταίο κεφάλαιο.

Ο αναγνώστης με μια προσεκτική ματιά μπορεί να εντοπίσει τη δυσκολία του Κώστα να επικοινωνήσει, να συνομιλήσει και να έλθει σε επαφή με τους γύρω του, ακόμα και με την αδελφή του. Η αδυναμία ύπαρξης ουσιαστικής επικοινωνίας και διαλόγου τον εμποδίζει να κατανοήσει και να αντιληφθεί τι πραγματικά συμβαίνει γύρω του. Εντυπωσιάζεται από τα φώτα της μεγαλούπολης και δεν αντιλαμβάνεται από την αρχή το ρόλο το δικό του αλλά και των άλλων στο εργοστάσιο. Όταν ο Γερμανός του αποκαλύπτει την πραγματική του εικόνα, που ο ίδιος δεν είχε αντιληφθεί, ο κόσμος του καταρρέει.

Ένας άλλος Κώστας εμφανίζεται στο τελευταίο κεφάλαιο. Ο βασικός αφηγητής του *Διπλού Βιβλίου* αναλαμβάνει νέο ρόλο και παρουσιάζεται διαφοροποιημένος: Έχει πλέον μια καθαρή εικόνα για το τι συμβαίνει γύρω του, ενώ παράλληλα αρχίζει να αποκτά πολιτική σκέψη.

Σκουρογιάννης:

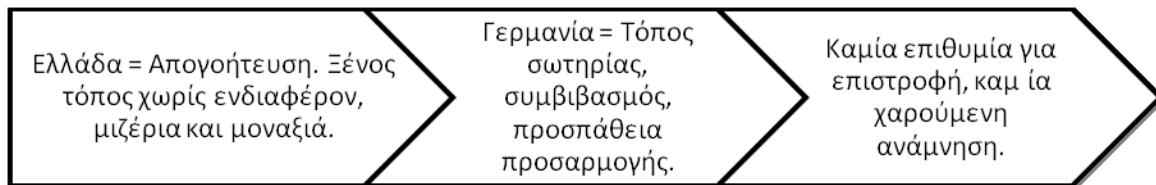
Ζει στη Γερμανία για 20 χρόνια αλλά δεν έχει κανένα ψυχικό δέσιμο με τον τόπο αυτό. Νοσταλγώντας την Ελλάδα, επιλέγει συνειδητά τη μοναξιά και η ανάμνηση του χωριού του φαίνεται ότι του δίνει θάρρος και δύναμη. Εκεί θέλει να επιστρέψει για να πάρει την ανταμοιβή των τόσων χρόνων δουλειάς. Επιστρέφει στην πατρίδα του αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας αλλά η εξιδανικευμένη εικόνα του χωριού του έχει αλλάξει, έχει

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

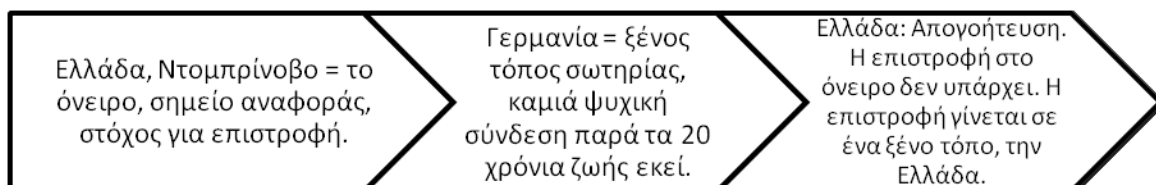
φθαρεί. Η ψυχική απομάκρυνση από τους συγχωριανούς του τον απογοητεύει. Τα θέματα που τους απασχολούν είναι τα λεφτά, οι επιχειρήσεις, αυτά που θέλουν να αποκτήσουν. Οι ανθρωπίνι δεσμοί και η ανθρωπιά στη μικρή κοινωνία του χωριού του έχουν αντικατασταθεί από την απληστία και το συμφέρον των αποξενωμένων πια κατοίκων της περιοχής. Η αστικοποίηση που ο ίδιος βίωσε στη Γερμανία, έχει τώρα μεταφερθεί στην Ελλάδα και οι άνθρωποι του τόπου του έχουν αλλάξει. «πώς ήτανε μόνος μέσα σ' αυτούς τους ανθρώπους, έτσι σα λίγο ξένος ανάμεσά τους ... – άλλος κόσμος είναι»¹⁸. Η απόφασή του να απομακρυνθεί από τους φιλοχρήματους συγγενείς του είναι απόφαση να ξεφύγει από το συμβιβασμό που έκανε ο Σταύρος. Η ελληνική φύση και η αρκούδα είναι τα μόνα στοιχεία που του θυμίζουν τον πραγματικό πλούτο του χωριού του. Το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκεται, αποδεικνύει την προδομένη, γεμάτη συμβιβασμούς ζωή του: «*Το Ντομπρίνοβο, λέει, με την παλαιά προκοπή του, οι γέροι του άνθρωποι που ξεριζώθηκαν και χάθηκαν, ο Σκουρογιάννης εκείνος που γύρισε να το βρει και δε βρήκε τίποτα, η τελευταία αρκουδίτσα του Πίνδου που πεινασμένη, αζευγάρωτη του φιλούσε τα χέρια – πέθαναν. Και πέρα απ' το θάνατο, λέει, δεν είναι τίποτα*»¹⁹.

Σύγκριση Κώστα και Σκουρογιάννη

Κώστας:

Σκουρογιάννης:

¹⁸ ο. π., σ. 122.

¹⁹ ο.π., σ. 133.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ο Κώστας και ο Σκουρογιάννης έχουν αντίθετες πορείες και διαφορετική στάση απέναντι στην ιδέα «Ελλάδα». Ο Κώστας φεύγει απογοητευμένος, από την κατάσταση στην Ελλάδα, αναγνωρίζοντας το πραγματικό της πρόσωπο. Αυτό είναι άλλωστε και το όνειρο του πατέρα του γι' αυτόν: να φύγει, για να σωθεί. Έτσι, στη Γερμανία η Ελλάδα για τον Κώστα δεν αποτελεί ποτέ σημείο αναφοράς. Από την άλλη, ο Σκουρογιάννης ζει για 20 χρόνια με την ανάμνηση του χωριού του, των ανθρώπων του, της Ελλάδας και σε αντίθεση με τον Κώστα, η απογοήτευση για το χώρο αυτό θα έρθει στο τέλος, όταν αυτός επιστρέφει επιτέλους στην πατρίδα του.

«Συγγραφέας»:

Ζει ανάμεσα στους ήρωες του μυθιστορήματος. Παρακολουθεί και ακούει τις ιστορίες, τις σκέψεις και τις ιδέες των ηρώων του βιβλίου του, προσπαθώντας να εντοπίσει «το ρωμαίικο», τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες και τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία ως το 1975-76. Ο «συγγραφέας» του βιβλίου είναι ταυτόχρονα και πρωταγωνιστής αλλά δεν παρεμβαίνει. Ταυτόχρονα, ο «συγγραφέας» καταφέρνει με την καταγραφή της αφήγησης των ίδιων των πρωταγωνιστών σε πρώτο πρόσωπο να παρουσιάσει την αφήγηση των βιωμάτων τους, όχι ως μια μεταφορά μέσα από τα δικά του μάτια. Δεν είναι λοιπόν ο «συγγραφέας» που αφηγείται αλλά οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές του. Σ' αυτόν αφηγείται το βασικό πρόσωπο, ο Κώστας, και σ' αυτόν εξομολογείται τις σκέψεις της η Αναστασία. Ο «συγγραφέας» μεταφέρει τα λόγια αυτά αυτούσια ενώ οι πρωταγωνιστές τα μεταφέρουν στον αναγνώστη άμεσα, χωρίς τη διαμεσολάβησή του. Σταδιακά ο «συγγραφέας» αποσύρεται και εμφανίζεται στο κείμενο μέσα από τις αφηγήσεις των προσώπων του έργου, που τον κρίνουν τόσο για την προσπάθειά του όσο και για το ρόλο του στη ζωή τους.

Με το ρόλο που αναθέτει στο «συγγραφέα» ο Δ. Χατζής, ζητά από τον πνευματικό άνθρωπο να εγκαταλείψει τη διήγηση-παραμύθι και ως διηγητής να αντλήσει «την ιστορία του από τα δικά του βιώματα ή από τις εμπειρίες των άλλων και με τη σειρά του την καθιστά βίωμα των ακροατών του ... Έτσι όχι μόνο ο ίδιος παραμένει χωρίς ορμήνεια αλλά ούτε είναι σε θέση να συμβουλευθεί και τους άλλους»²⁰. Έτσι ακριβώς παρουσιάζεται και ο «συγγραφέας» στο *Διπλό Βιβλίο*.

²⁰ Δημ. Τζιόβας, «Η πεζογραφία του Δ. Χατζή, ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρομιοσύνης*, ΑΧΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, σ. 53.

Γερμανοί:

Παρουσιάζονται αφιλόξενοι και ψυχροί. Δουλεύουν μηχανικά και είναι ενταγμένοι σε ένα σύστημα από το οποίο δεν μπορούν να ξεφύγουν. Ο έρωτας αποτελεί για όλους ανάγκη αλλά κανείς δεν μπορεί να νιώσει πραγματικά αυτό το συναίσθημα. Η ζωή τους δε διαφέρει πολύ από τη ζωή των μεταναστών: ίδιοι ρυθμοί στη δουλειά, καμιά ψυχική χαλάρωση, άγνωστοι στον ίδιο τους τον τόπο. Ίχνη ξενοφοβίας υπάρχουν στη συμπεριφορά της σπιτονοικοκυράς φράου-Μπάουμ ενώ η νέα δύναμη της χώρας παρουσιάζεται μέσα από τους νέους της, που διεκδικούν δικαιώματα για όλους.

Οι εργάτες και ιδιαίτερα οι νέοι συνδικαλιστές αποτελούν αισιόδοξο μήνυμα για μια πιο ανθρώπινη κοινωνία. Ο συνειδητοποιημένος Γερμανός εργάτης με τα «γουδοχέρια» αντιπροσωπεύει το «νέο» τύπο ανθρώπου, που οραματίζεται έναν νέο κόσμο και θα βοηθήσει στην αλλαγή της κοινωνίας.

Έλληνες του καφενείου:

Οι θαμώνες του καφενείου είναι μετανάστες και φοιτητές. Κουβαλούν τις δικές τους συνήθειες και κάθε πρόσωπο κουβαλά μια προσωπική ιδεολογία. Οι δικές τους φιλοσοφίες αποτελούν ευαγγέλιο και η ανυπαρξία πραγματικού διαλόγου ανάμεσά τους με επιχειρήματα είναι χαρακτηριστική.

Έλληνες της σύγχρονης Ελλάδας:

Μέσα από τους χαρακτήρες που πλάθει ο Χατζής χαρτογραφείται η ελληνική κοινωνία. Το ήθος και ο τρόπος σκέψης τους αντικατοπτρίζουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό που χαρακτηρίζει την Ελλάδα των δεκαετιών μετά τον εμφύλιο. Μέσα από την ανάλυση των χαρακτήρων και των συνθηκών της ζωής τους, φαίνονται τα σαθρά θεμέλια του κοινωνικού συστήματος, που έχουν οι ίδιοι δημιουργήσει. Οι συγχωριανοί του Σκουρογιάννη έχουν αλλάξει και έχουν υποταχθεί, ηθελημένα ή όχι, στα ζητούμενα της εποχής τους: χρήμα, κέρδος, συμφέρον.

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Αναστάσης, ο μικρός ράφτης της Σούρπης:

Μέσα από την ιστορία του διαγράφεται η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, οι περιπέτειες και οι ηρωισμοί της Αντίστασης. Σκηνικό του ηρωισμού είναι η επαρχιακή, αγροτική κοινωνία, εκεί όπου ο ασήμαντος ραφτάκος με την αγνότητα και τα ιδανικά του αποφασίζει να συνεχίσει τον αγώνα. Η ηρωική του δράση, όπως και των υπολοίπων, πάει χαμένη. Στο τέλος, τόσο οι νεκροί του σύντροφου όσο και ο ίδιος ζουν μια προσωπική ήττα. Ο ίδιος όμως την πληρώνει ακριβότερα απ' όλους.

Αποκαρδιωμένος από τα αδιέξοδα της γενιάς του και την προσωπική πικρία που κουβαλά, μαζί με τον Μάστορα συμβουλεύει συνέχεια τον Κώστα να φύγει από την Ελλάδα και να αναζητήσει καλύτερη τύχη στην ξενιτιά.

Ο μικρός ράφτης της Σούρπης, που 'χε φτάσει να γίνει αρχηγός των ανθρώπων στον τόπο του, δεν μπορούσε να ξέρει γι' αυτά. Μπορούσε μόνο να ξέρει πως είχανε νικηθεί, πως η δίκη τους δεν θα 'τανε δίκη, η θανατική καταδίκη τους είτανε σίγουρη.

PEKBIEM GIA ENA MIKPO PAΦTH

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947 – 1981*, Εκδόσεις Πόλις, 2003
- Νίκος Γουλανδρός (α), *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989), Δημήτρη Χατζή*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1991
- Νίκος Γουλανδρός (β), *491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή*, Εκδόσεις Μαύρη λίστα, Αθήνα, 2001
- Γιάννης Δάλλας, «Μνήμη Δημήτρη Χατζή, Η συγγραφική πορεία του και η ποιητική της», *Η λέξη*, 144 (1998), σ. 133-141
- Αλέξης Ζήρας, «Χρονικές, πολιτικές και γλωσσικές διαστάσεις διαστάσεις στο έργο του Δημήτρη Χατζή», *Διαβάζω*, 55 (1982), σ. 32-35
- Hero Hokwerda (α), «Το "Διπλό βιβλίο" του Δ. Χατζή και η Ελλάδα», *Φιλολόγος*, 34 (1983), σ. 276-293
- Hero Hokwerda (β), «Οριστική πτώση του Βυζαντίου; Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή και το Βυζάντιο», *Αντί*, 472, (1991), σ. 42-45
- Αγγέλα Καστρινάκη, «Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο *Δημήτρη Χατζή, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1999, σ. 129
- Ερατοσθένης Καψωμένος, «Ο Δημήτρη Χατζής και το πολιτισμικό μας πρόβλημα», στο *Δημήτρη Χατζή, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ο.π., σ. 306-316
- Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική, Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Εκδόσεις Πόλις, 2006
- Φωτεινή Μαργαρίτη, «Ο Δ. Χατζής και οι πόλεις· Στις πηγές μιας θεωρίας για την μοντέρνα πόλη», στο *Δημήτρη Χατζή, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ο.π., σ. 229-238
- L.Marcheselli Loukas, «Ρεαλισμός και μεταφορά: Επιμονή και καινοτομίες στο "Διπλό Βιβλίο" του Δημήτρη Χατζή», *Η λέξη*, ο.π., σ. 218-223

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

- Μιχάλης Μερακλής, «Η επανεμφάνιση του Δημήτρη Χατζή: Το Διπλό βιβλίο», *Νέα Πορεία*, 287-289, (1976), σ.2-9
- Χριστόφορος Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής, Το Διπλό βιβλίο», στο *Με το νήμα της Αριάδνης, Μεταπολεμική πεζογραφία, Ερμηνεία Κειμένων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1999, σ. 91-101
- Παναγιώτης Νούτσος, «Ο "πολιτικός" Δημήτρης Χατζής. Αναβαθμοί στη διαμόρφωση του λογοτέχνη και φιλολόγου», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ο.π., σ. 42-47
- Έρη Σταυροπούλου, *Το φράγμα της σιωπής, Το πρόβλημα της επικοινωνίας στους γυναικείους χαρακτήρες της πεζογραφίας του Δημήτρη Χατζή*, Ανάτυπο από το περιοδικό *Ακτή*, Λευκωσία 1994 (*Ακτή-Σειρά λογοτεχνικής μελέτης-14*)
- Δημήτρης Τζιόβας (α), *Η πεζογραφία του Δ. Χατζή, ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, Ανάτυπο από το περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία*, Γιάννινα 1980 (*Νεοελληνικά Μελετήματα*, 4)
- Δημήτρης Τζιόβας (β), «Η πεζογραφία του Δ. Χατζή, ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ο.π., σ. 48-56
- Σπύρος Τσακνιάς, «Το Διπλό βιβλίο και οι δύο προοπτικές», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ο.π., σ. 182-189
- Έλλη Φιλοκύπρου, «Ο Διάλογος των αφηγητών στο Διπλό βιβλίο του Δ. Χατζή», *Ελληνικά*, 42, (1992), σ. 329-339

